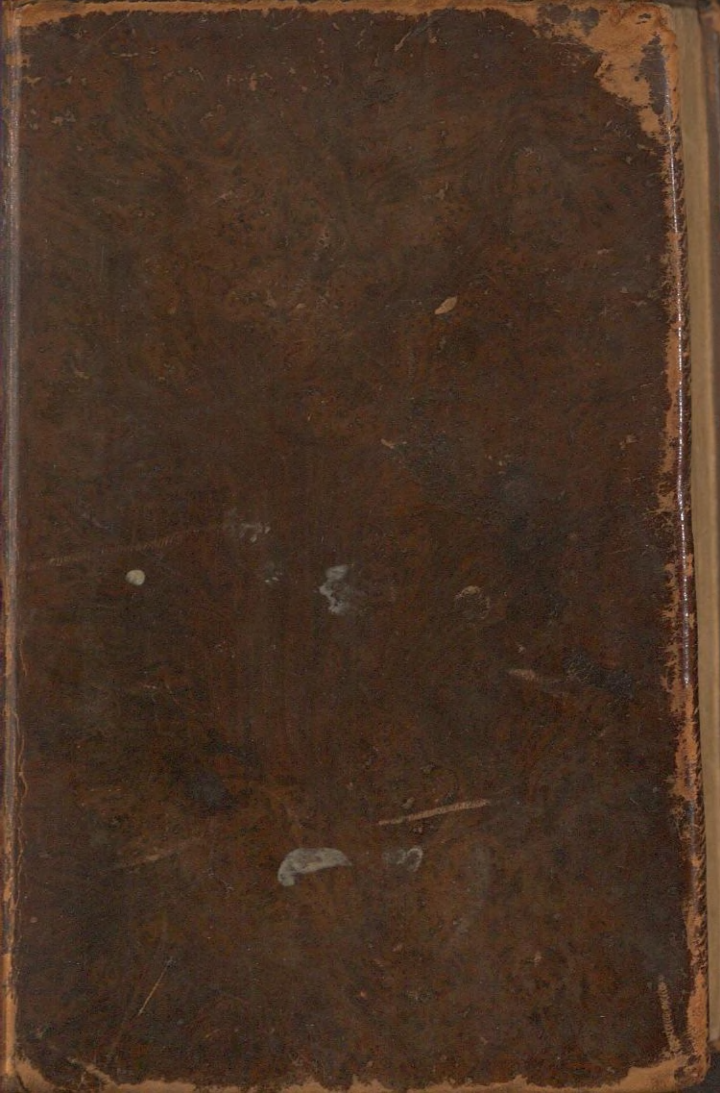
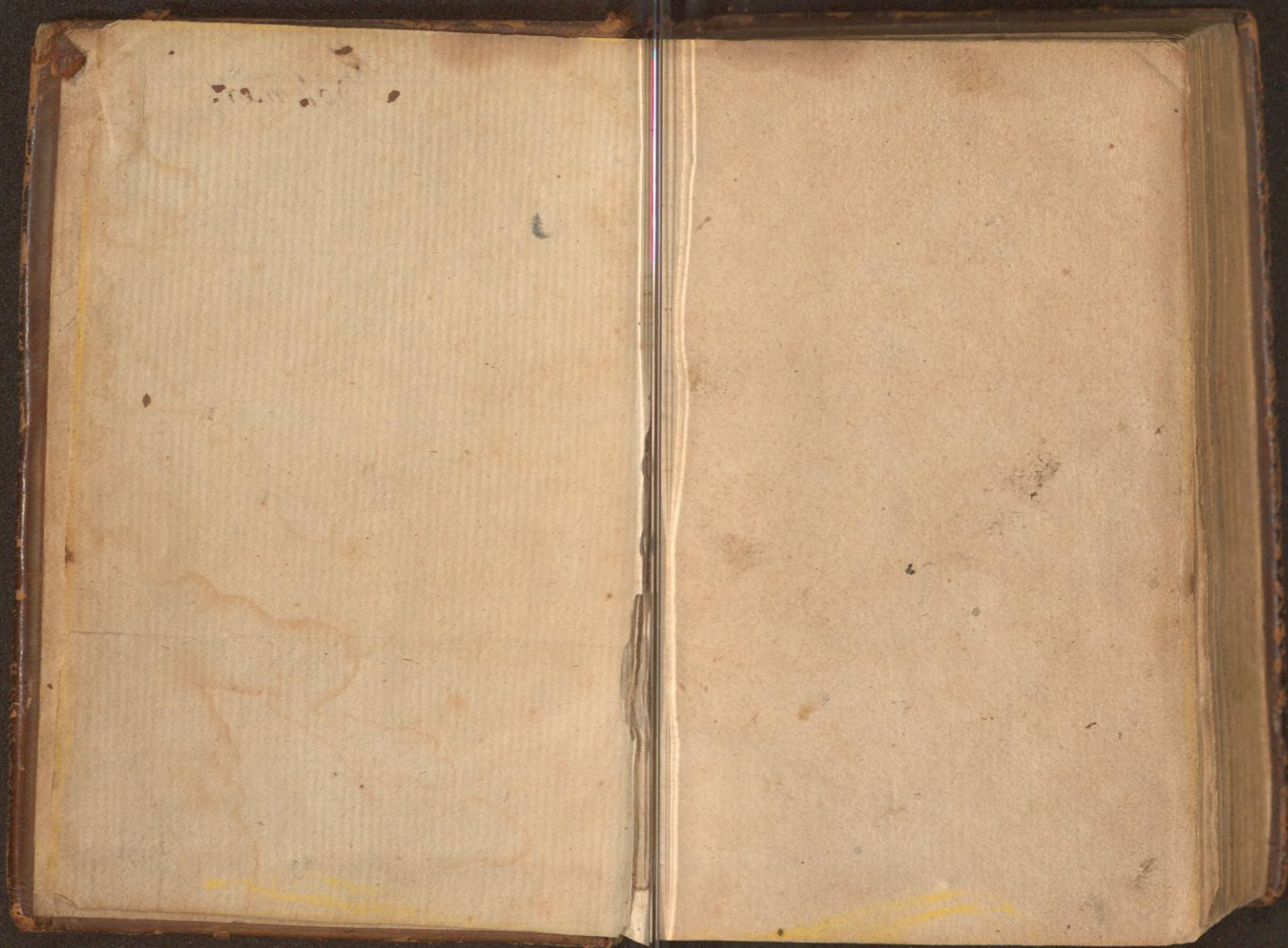

245

cc

Holmer.

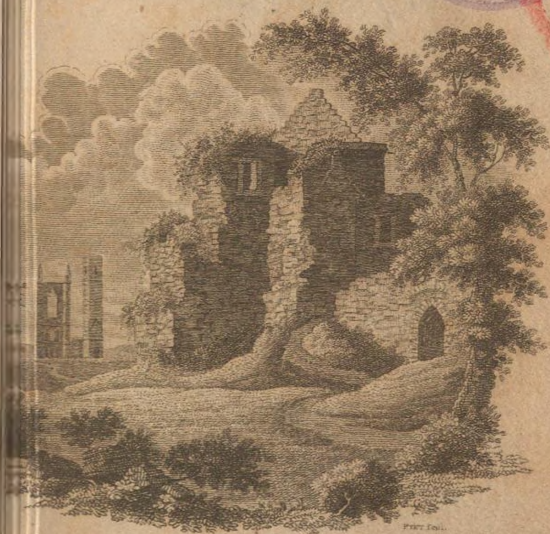

Phil. 44. 3 (e)
Editio Andruana

Salustii

OPERA OMNIA.

XVIII

78. S. / 8234. D.

[Sallustius Gaius Crispus]

C. CRISPI

Phil. 443/6

6

SALLUSTII

[OPERA QUAE SUPERSUNT,

OMNIA.

CURA

JOANNIS HUNTER, A. M.

IN ACADEMIA ANDREAPOLITANA

LITT. HUM. PROF.

ANDREAPOLI:

IN AEDIBUS ACADEMICIS
EXCUDERAT JACOBUS MORISON,
ACADEMIAE TYPOGRAPHUS

M.DCC.XCVI.

XVII

8234,,D"

VIRO HONORATISSIMO,
HENRICO DUNDAS
DE MELVILLE,

ACADEMIAE AD FANUM ANDREAE
CANCELLARIO,

HANC C. CRISPI SALLUSTII EDITIONEM,

ARTIS TYPOGRAPHICAE,

IN EADEM ACADEMIA,

SPECIMEN,

EA, QUA PAR EST, OBSERVANTIA, INSCRIPTAM

VOLUIT

JACOBUS MORISON,
ACADEMIAE TYPOGRAPHUS.

LECTORI S.

IN hac Sallustii editione, quae ut quam emendatissima prodeat, sedulo impendimus operam, Textus, prout edidit doctissimus Cortius, exhibetur; nisi quod Typographorum lapsus unus aut alter emendatur, et interpunctio, pluribus in locis, in melius, ut nobis saltem videtur, mutatur. Ceterum, quibusdam in vocibus, Orthographiam antiquiorem, quae librorum MSS. fide nititur, cum eodem Cortio aliisque sequimur. Inde est, quod OPTUMUS, REFERRUNDUM, INTELLEGO, OMNIS in casu quarto, et similia, NE ubique, etiam ubi a ^{vai} Graecorum deductum videri possit, excudenda curavimus. /

C. CRISPI

S A L L U S T I I

BELLUM CATILINARIUM.

OMNIS homines qui sese student praestare ceteris animalibus, summa ope niti decet, vitam silentio ne transeant, veluti pecora, quae natura prona, atque ventri obedientia, finxit. Sed nostra omnis vis in animo et corpore sita : animi imperio, corporis servitio magis utimur : alterum nobis cum dis, alterum cum belluis commune est. Quo mihi rectius videtur ingenii, quam virium opibus, gloriam quaerere; et, quoniam vita ipsa, qua fruimur, brevis est, memoriam nostri quam maxime longam efficere. Nam divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis; virtus clara aeternaque habetur. Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis, an virtute animi, res militaris magis procederet. Nam et prius, quam incipias, consulto; et, ubi consulueris, mature facto opus est. Ita utrumque per se indigens, alterum alterius auxilio eget.

II. IGITUR initio reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit) diversi, pars ingenium, alii corpus ex-

ercebant : et jam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur ; sua cuique satis placebant. Postea vero quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et Athenienses coepere urbes atque nationes subigere, libidinem dominandi causam belli habere, maximam gloriam in maximo imperio putare ; tum demum periculo atque negotiis compertum est, in bello plurimum ingenium posse. Quod si regum atque imperatorum animi virtus in pace ita, uti in bello, valeret, aequabilius atque constantius sese res humanae haberent ; neque aliud alio ferri, neque mutari ac misceri omnia cerneret. Nam imperium facile his artibus retinetur, quibus initio partum est. Verum, ubi pro labore desidia, pro continentia et aequitate libido atque superbia invasere, fortuna simul cum moribus immutatur. Ita imperium semper ad optimum quemque a minus bono transfertur. Quae homines arant, navigant, aedificant, virtuti omnia parent. Sed multi mortales, dediti ventri atque somno, indocti incultique vitam, sicuti peregrinantes, transigere ; quibus, profecto contra naturam, corpus voluptati, anima oneri fuit. Eorum ego vitam mortemque juxta aestumo, quoniam de utraque siletur. Verum enim vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui, aliquo negotio intentus, praeclari facinoris, aut artis bonae famam quaerit. Sed, in magna copia rerum, aliud alii natura iter ostendit.

III. PULCHRUM est bene facere reipublicae : etiam bene dicere haud absurdum est. Vel pace, vel bello,

clarum fieri licet : et qui fecere, et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tamen etsi laudquaquam par gloria sequatur scriptorem et auctorem rerum, tamen in primis arduum videtur res gestas scribere : primum, quod facta dictis sunt exaequanda : dehinc, quia plerique, quae delicta reprehenderis, malivolentia et invidia putant : ubi de magna virtute et gloria bonorum memores, quae sibi quisque facilia factu putat, aequo animo accipit ; supra ea, veluti ficta, pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus, initio, sicuti plerique, studio ad rempublicam latus sum ; ibique mihi adversa multa fuere. Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute, audacia, largitio, avaritia vigeant. Quae tamen animus aspernabatur, insolens malarum artium ; tamen, inter tanta vitia, imbecilla aetas ambitione corrupta tenebatur : ac me, cum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido, eadem, quae ceteros, fama atque invidia vexabat.

IV. IGITUR, ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, et mihi reliquam aetatem a republica procul habendam decrevi, non fuit consilium, secordia atque desidia bonum otium conterere ; neque vero agrum colendo, aut venando, servilibus officiis intentum, aetatem agere : sed, a quo incepto studio me ambitio mala detinuerat, eodem regressus, statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere : eo magis, quod mihi a

spe, metu, partibus reipublicae animus liber erat. Igitur de Catilinae conjuratione, quam verissime potero, paucis absolvam: nam id facinus in primis ego memorabile existimo, sceleris atque periculi novitate. De cuius hominis moribus pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi faciam.

V. LUCIUS CATILINA, nobili genere natus, magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adolescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis, grata fuere; ibique juventutem suam exercuit. Corpus patiens inediae, vigiliae, algoris, supra quam cuique credibile est: animus audax, subdolanus, varius, cuius rei libet simulator ac dissimulator: alieni appetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus: satis loquentiae, sapientiae parum. Vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc, post dominationem Lucii Sullae, libido maxuma invaserat reipublicae capiundae; neque, id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox, inopia rei familiaris, et conscientia scelerum; quae utraque his artibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessima ac diversa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant. Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere, ac, paucis, instituta majorum domi militiaeque; quomodo rempublicam habuerint, quantamque reliquerint; ut

paullatim immutata, ex pulcherruma, pessuma ac flagitiosissima facta sit, disserere.

VI. URBEM Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Trojani, qui, Aenea duce, profugi, sedibus incertis vagabantur; cumque his Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. Hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, dissimili lingua, alii alio more viventes; incredibile memoratu est quam facile coaluerint. Sed, postquam res eorum civibus, moribus, agris aucta, satis prospera, satisque pollens videbatur; sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur reges populi que finitimi bello tentare: pauci ex amicis auxilio esse; nam ceteri, metu percussi, a periculis aberant. At Romani, domi militiaeque intenti, festinare, parare, alius alium hortari; hostibus obviam ire; libertatem, patriam, parentesque armis tegere: post, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant; magisque dandis quam accipiendis beneficiis, amicitias parabant. Imperium legitimum, nomen imperii regum habebant: delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum, reipublicae consultabant: hi, vel aetate, vel curae similitudine, PATRES appellabantur. Post, ubi regum imperium, quod, initio, conservandae libertatis, atque augendae reipublicae fuerat, in superbiam dominationemque convertit; immutato more, annua imperia, binosque imperatores sibi facere: eo modo

minime posse putabant per licentiam inolescere animum humanum.

VII. SED ea tempestate capere se quisque extollere, magisque ingenium in promptu habere. Nam regibus boni, quam mali, suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas, incredibile memoratu est, adepta libertate, quantum brevi creverit: tanta cupido gloriae inceserat. Jam primum juvenis, simul laboris ac belli patiens erat, in castris per usum militiam discebat: magisque in decoris armis et militaribus equis, quam in scortis atque conviviis, lubricinam habebant. Igitur talibus viris non labor insolitus, non locus ullus asper, aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus: virtus omnia domuerat. Sed gloriae maximum certamen inter ipsos erat: sese quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici dum tale facinus faceret, properabat: eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant: laudis avidi, pecuniae liberales erant: gloriam ingentem, divitias honestas volebant. Memorare possem, quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parva manu fuderit; quas urbes, natura munitas, pugnando ceperit; ni ea res longius ab incepto traheret.

VIII. SED profecto Fortuna in omni re dominatur: ea res cunctas, ex lubricine magis quam ex vero, celebrat obscuratque. Atheniensium res gestae, sicuti ego aestumo, satis amplae magnificaeque fuere; rerum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. Sed, quia

provenire ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum qui fecere, virtus tanta habetur, quantum verbis eam potuere extollere praeclara ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit: quia prudentissimus quisque negotiosus maxime erat; ingenium nemo sine corpore exercebat; optimus quisque facere, quam dicere; sua ab aliis benefacta laudari, quam ipse aliorum narrare, malebat.

IX. IGITUR domi militiaeque boni mores colebantur; concordia maxuma, minuma avaritia erat; jus bonumque apud eos, non legibus magis quam natura, valebat. Jurgia, discordias, similtates, cum hostibus exercebant: cives cum civibus de virtute certabant: in suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicis fideles erant. Duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat, aequitate, seque remque publicam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta haec habeo; quod saepius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius, revocati, bello excefferant, quam qui signa relinquere, aut, pulsi, loco cedere ausi erant; in pace vero, quod beneficiis, quam metu, imperium agitabant, et, accepta injuria, ignoscere, quam persequi, malebant.

X. SED, ubi labore atque justitia respublica crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae, et populi ingentes vi subacti, Carthago, aemula imperii Romani, ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant; fac-

vire Fortuna, ac miscere omnia; cœpita: Qui labores, pericula, dubia atque asperas res facile toleraverant, iis otium, divitiæ optandæ aliis, oneri miseriaeque fuere. Igitur primo pecuniae, deinde imperii cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem, probitatem, ceterasque artis bonas subvertit; pro his, superbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia venalia habere, edocuit: ambitio multos mortalis falsos fieri subegit; aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere; amicitias inimicitiasque, non ex re, sed ex commodo, aestumare; magisque vultum, quam ingenium bonum habere. Haec primo paullatim crescere, interdum vindicari: post, ubi, contagio quasi, pestilentia invasit, civitas immutata, imperium, ex iustissimo atque optumo, crudele intolerandumque factum.

XI. SED primo magis ambitio, quam avaritia, animos hominum exercebat: quod tamen vitium propius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium, bonus, ignavus, aequè sibi exoptant: sed ille vera via nititur; huic quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniae studium habet, quam nemo sapiens concupivit: ea, quasi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat: semper infinita, insatiabilis, neque copia, neque inopia, minuitur. Sed, postquam L. Sulla, armis recepta república, bonis initiis malos eventus habuit; rapere omnes, trahere, domum alius, alius agros cupere; neque modum, neque mo-

destiam, victores habere, foeda crudeliaque in civibus facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Asiam ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem majorum, luxuriose nimisque liberaliter habuerat; loca amoena, voluptaria, facile in otio ferocis militum animos molliwerant. Ibi primum infuevit exercitus populi Romani tamare, potare; signa, tabulas pictas, vasa caelata mirari; ea privatim ac publice rapere; delubra spoliare; sacra profanaque omnia pollaere. Igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. Quippe secundae res sapientium animos fatigant: ne illi, corruptis moribus, victoriae temperarent.

XII. POSTQUAM divitiæ honori esse coepere, et eas gloria, imperium, potentia sequebatur; hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentia duci coepit. Igitur, ex divitiis, juventutem luxuria atque avaritia, cum superbia invasere: rapere, consumere; sua parvi pendere, aliena cupere; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi atque moderati habere. Operac pretium est, quum domus atque villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, visere templa Deorum, quae nostri majores, religiosissimi mortales, fecere. Verum illi delubra Deorum pietate, domos sua gloria decorabant; neque victis quidquam, praeter injuriae licentiam, eripiebant. At hi contra, ignavissimi homines, per summum scelus, omnia ea sociis adimere, quae fortissimi viri victores reliquerant: pro-

inde quasi injuriam facere, id demum esset imperio uti.

XIII. NAM quid ea memorem, quæ, nisi iis qui videre, nemini credibilia sunt: a privatis compluribus subversos montes, maria constructa esse; quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiæ; quippe, quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed lubido stupri, ganeæ, ceterique cultus, non minor in-cesserat: viros pati muliebria, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi causa, terra marique omnia exquirere; dormire prius, quam somni cupido esset; non famem, aut sitim, neque frigus, neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Haec juventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant. Animus imbutus malis artibus haud facile lubricinibus carebat: eo profusus omnibus modis quaestui atque sumptui deditus erat.

XIV. IN tanta tamque corrupta civitate, Catilina, id quod factum facillimum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se, tamquam stipulatorum, catervas habebat. Nam, quicumque impudicus, adulter, ganeo, manu, ventre, pene, bona patria laceraverat; quique alienum aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redimeret; praeterea, omnes undique parricidae, sacrilegi, convicti judiciis, aut pro factis iudicium timentes; ad hoc, quos manus atque lingua, perjurio aut sanguine civili alebat; postremo, omnes quos flagitium, egestas, conscius animus exagitabat; ii Catilinae proximi familiaresque erant. Quod si quis etiam a

ultra vacuus in amicitiam ejus inciderat, quotidiano ulu atque illecebris facile par similisque ceteris effieci-batur. Sed maxime adolescentium familiaritates ad-petebat: eorum animi molles et aetate fluxi, dolis haud difficulter capiebantur. Nam, uti cujusque studium ex aetate flagrabat, aliis scorta praebere; aliis canes atque equos mercari; postremo, neque sumptui, neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque faceret. Scio fuisse nonnullos, qui ita aestumarent, juven-tutem, quæ domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam compertum foret, hæc fama valebat.

XV. JAM primum adolescens Catilina multa nefanda supra fecerat; cum virgine nobili, cum sacerdote Vesta, alia hujusmodi contra jus fasque. Postremo, cap-tus amore Aureliae Orestillae, cujus, praeter formam, nihil unquam bonus laudavit; quod ea nubere illi du-bitabat, timens privignum adulta aetate; pro certo cre-ditur, necato filio, vacuum domum scelestis nuptiis fecisse. Quæ quidem res mihi in primis videtur causa fuisse facinoris maturandi. Namque animus impurus, dis hominibusque infestus, neque vigiliis, neque quietibus sedari poterat; ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur colos exsanguis, foedi oculi, citus modo, modo tardus incessus; prorsus in facie vultuque recordia inerant.

XVI. SED juventutem, quam, ut supra diximus, il-lexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis

testes signatoresque falsos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere; post, ubi eorum famam atque pudorem attriverat, majora alia imperabat: si causa peccandi in praefens minus suppetebat, nihilo minus infantes, sicuti fontes, circumvenire, jugulare: scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius malus atque crudelis erat. His amicis fociisque confisus Catilina, simul quod aes alienum per omnis terras ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius suo usi, rapinarum et victoriae veteris memores, civile bellum exoptabant; opprimundae reipublicae consilium cepit. In Italia nullus exercitus: Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat: ipsi consulatum petundi magna spes: senatus nihil sane intentus: tutae tranquillaeque res omnes: sed ea prorsus opportuna Catilinae.

XVII. Igitur circiter Kalendas Junias, L. Caesare et C. Figulo consulibus, primo singulos adpellare: hortari alios, alios tentare: opes suas, imparatam rempublicam, magna praemia conjurationis docere. Ubi satis explorata sunt, quae voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma necessitudo, et plurimum audaciae. Eo convenere, senatorii ordinis, P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Servius Sullae, Servii filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Portius Laeca, L. Bestia, Q. Curius: praeterea, ex equestri ordine, M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius: ad hoc multi

ex coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant praeterea complures paullo occultius consilii hujusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur, quam inopia, aut alia necessitudo. Ceterum juvenus pleraque, sed maxume nobilium, Catilinae inceptis favebat: quibus in otio vel magnifice, vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bellum, quam pacem, malebant. Fuere item ea tempestate, qui crederent M. Licinium Crassum non ignarum ejus consilii fuisse; quia Cn. Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum ducabat, cujusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere; simul confisum, si conjuratio valuisset, facile apud illos principem se fore.

XVIII. SED antea item conjuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina; de qua, quam verisime potero, dicam. L. Tullo, M. Lepido consulibus, P. Autronius et P. Sulla, legibus ambitus interrogati, poenas dederant. Post paullo Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat consulatum petere, quod intra legitimos dies profiteri nequiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso, adolescens nobilis, summae audaciae, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc, Catilina et Autronius, consilio communicato, parabant in Capitolio, Kalendis Januariis, L. Cottam et L. Torquatum consules interficere; ipsi, fascibus correptis, Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. Ea re cognita, rursus in Nonas Febru-

arias consilium caedis transfulerant. Jam tum non confulibus modo, sed plerisque senatoribus perniciem machinabantur. Quod ni Catilina maturasset pro curia signum focius dare, eo die, post conditam urbem Romanam, pessimum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium diremit.

XIX. POSTEA PISO in citeriorem Hispaniam quaestor pro praetore missus est, adnitente Crasso, quod eum infestum inimicum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus provinciam invitus dederat: quippe foedum hominem a republica procul esse volebat: simul, quia boni quam plures praesidium in eo putabant: et jam tum potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso, in provinciam, ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens, occisus est. Sunt qui ita dicunt, imperia ejus injusta, superba, crudelia, barbaros nequivisse pati: alii autem, equites illos, Cn. Pompeii veteres fidosque clientes, voluntate ejus Pisonem adgressos; numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, sed imperia saeva multa antea perpessos. Nos eam rem in medio relinquemus. De superiore conjuratione satis dictum.

XX. CATILINA ubi eos, quos paullo ante memoravi, convenisse videt; tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in rem fore credens universos adpellare et cohortari, in abditam partem aedium secedit; atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem hujus-

cemodi habuit. "Ni virtus fidesque vestra spectata mihi forent, nequidquam opportuna res cecidisset; spes magna, dominatio, in manibus frustra fuissent: neque ego, per ignaviam, aut vana ingenia, incerta pro certis captarem. Sed, quia multis et magnis tempestatibus vos cognovi fortes fidosque mihi, eo animus ausus maximum atque pulcherrimum facinus incipere: simul, quia vobis, eadem mihi, bona malaque intellexi; nam idem velle atque nolle, ea demum firma amicitia est. Sed ego quae mente agitavi, omnes jam antea diversi audistis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur, cum considero, quae conditio vitae futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. Nam, postquam respublica in paucorum jus atque ditionem concessit, semper illis reges, tetrarchae vedigales esse; populi, nationes stipendia pendere; ceteri omnes, strenui, boni, nobiles atque ignobiles, vulgus fuimus, sine gratia, sine auctoritate, his obnoxii, quibus, si respublica valeret, formidini essemus. Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiae apud illos sunt, aut ubi illi volunt: repulsas nobis reliquere, pericula, judicia, egestatem. Quae quousque tandem patiemihi, fortissimi viri? Nonne emori per virtutem praestat, quam vitam miseram atque inhonestam, ubi alienae superbiae ludibrio fueris, per dedecus amittere? Verum enim vero, pro deum atque hominum fidem! victoria nobis in manu: riget aetas, animus valet: contra illis, annis atque divitiis, omnia consenuerunt. Tantum modo incepto opus est:

cetera res expedit. Etenim quis mortalium cui virile ingenium, tolerare potest, illis divitias superare, quas profundant in exstruendo mari et montibus coaequant; nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas, aut amplius, domos continuare; nobis la-rem familiarem nusquam ullum esse? Cum tabulas, signa, toreumata emunt; nova diruunt, alia aedificant; potremo omnibus modis pecuniam trahunt, vexant: tamen summa lubricine divitias vincere nequeunt. At nobis domi inopia, foris aes alienum; mala res, spes multo asperior: denique, quid reliqui habemus, praeter miseram animam? Quin igitur expersciscimini? En illa, illa quam saepe optastis, libertas, praeterea divitiae, decus, gloria, in oculis sita sunt! fortuna omnia victoribus praemia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica magis, quam oratio, hortentur. Vel imperatore, vel milite me utimini: neque animus, neque corpus a vobis aberit. Haec ipsa, ut spero, vobiscum consul agam; nisi forte animus fallit, et vos servire, quam imperare, parati estis."

XXI. POSTQUAM accepere ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res, neque spes bona ulla; tamen etsi illis quietam movere, magna merces videbatur, tamen postulare plerique, uti proponeret, quae conditio belli foret; quae praemia armis peterent; quid ubique opis aut spei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia quae bellum atque lu-

bido victorum fert. Praeterea esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauritania cum exercitu P. Sittium Nucerinum, consilii sui participes: petere consulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem, et omnibus necessitudinibus circumventum: eo consulem initium agendi facturum. Ad hoc, maledictis increpat omnis bonos: suorum unumquemque nominans laudare: admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suae, complures periculi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat. Postquam omnium animos alacris videt; cohortatus, ut petitionem suam curae haberent, conventum dimisit.

XXII. FUERE ea tempestate, qui dicerent, Catilinam, oratione habita, cum ad iurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem, vino permixtum, in pateris circumtulisse; inde, cum post execrationem omnes degustavissent, sicuti in solemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum, atque eo, discutere, fecisse, quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta haec, multa praeterea, existimabant, ab iis, qui Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.

XXIII. SED in ea conventionem fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coepertus; quem censores senatu, probri gratia, amoverant. Huic homini non minor vanitas, quam audacia: neque reti-

cere, quae audierat, neque suamet ipse scelera occultare: prorsus neque dicere, neque facere, quidquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia, muliere nobili, stupri vetus consuetudo: cui cum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montesque polliceri coepit; minari interdum ferro, nisi obnoxia foret; postremo ferocius agitare, quam solitus erat. At Fulvia, insolentiae Curii causa cognita, tale periculum reipublicae haud occultum habuit; sed, sublato auctore, de Catilinae conjuratione quae quoque modo audierat, compluribus narravit. Ea res imprimis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Cicroni. Namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat, et quasi pollui consulatum credebant, si eum, quamvis egregius, homo novus adeptus foret. Sed, ubi periculum advenit, invidia atque superbia postfuere.

XXIV. Igitur, comitiis habitis, consules declarantur M. Tullius et C. Antonius; quod factum primo popularis conjurationis concusserat. Neque tamen Catilinae furor minuebatur: sed in dies plura agitare; arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam suam, aut amicorum fide sumtam mutuam, Faesulas ad Manlium quemdam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. Ea tempestate plurimos cujusque generis homines adscivisse dicitur; mulieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumtus stupro corporis toleraverant; post, ubi aetas tantummodo quaesui, neque luxuriae, modum

fecerat, aes alienum grande conflaverant: per eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adjungere sibi, vel interficere.

XXV. Sed in his erat Sempronia, quae multa saepe virilis audaciae facinora commiserat. Haec mulier genere atque forma, praeterea viro, liberis satis fortunata: litteris Graecis atque Latinis docta: psallere, saltare elegantius, quam necesse est probae: multa alia, quae instrumenta luxuriae. Sed ei cariora semper omnia, quam decus atque pudicitia fuit: pecuniae an famae minus parceret, haud facile decerneres: libido sic accensa, ut saepius peteret viros, quam peteretur. Sed ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum abjuraverat, caedis conscia fuerat, luxuria atque inopia praeceps abierat. Verum ingenium ejus haud absurdum: posse versus facere, jocum movere, sermone uti vel modesto, vel molli, vel procaci: prorsus multae facetiae multusque lepos inerat.

XXVI. His rebus comparatis, Catilina nihilo minus in proximum annum consulatum petebat; sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Cicroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus, aut astutiae deerant. Namque, a principio consulatus sui, multa pollicendo per Fulviam, effecerat, ut Q. Curius, de quo paullo ante memoravi, consilia Catilinae sibi praeberet. Ad hoc, collegam suum An-

tonium passione provinciae perpulerat, ne contra rem publicam sentiret; circum se praesidia amicorum atque clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum venit, et Catilinae neque petitio, neque insidiae quas consulibus in campo fecerat, prospere cessere; constituit bellum facere, et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte tentaverat, aspera foedaque evenerant.

XXVII. Igitur C. Manlium Faefulas atque in eam partem Etruriae, Septimium quemdam, Camertem, in agrum Picenum, C. Julium in Apuliam dimisit; praeterea alium alio, quem ubique opportunum credebatur. Interea Romae multa simul moliri: consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere: ipse cum telo esse, item alios jubere hortari, uti semper intenti paratique essent: dies noctesque festinare, vigilare, neque insomniis neque labore fatigari. Postremo, ubi multa agitati nihil procedit, rursus intempesta nocte conjurationis principes convocat per M. Porcium Laecam: ibique, multa de ignavia eorum questus, docet, "se Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset: eum suis consiliis multum obficere."

XXVIII. Igitur, perterritis ac dubitantibus ceteris, C. Cornelius, eques Romanus, operam suam pollicitus, et cum eo L. Vargunteius, senator, constituere

ea nocte paullo post, cum armatis hominibus, sicuti salutatum, introire ad Ciceronem, ac de improvviso domus suae imparatum confodere. Curius, ubi intellegit quantum periculi consuli impendat, propere per Fulviam, dolum qui parabatur, enunciat. Ita illi, janua prohibiti, tantum facinus frustra susceperant. Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul, ac dolore injuriarum, novarum rerum cupidam, quod, Sullae dominatione, agros bonaque omnia amiserat; praeterea latrones cujusque generis, quorum in ea regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

XXIX. Ea cum Ciceroni nunciarentur, accipiti malo permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manlii quantus, aut quo consilio foret, satis compertum habebat, rem ad senatum refert, jam antea vulgi rumoribus exagitatum. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, DARENT OPERAM CONSULES, NE QUID RESPUBLICA DETRIMENTI CAPERET. Ea potestas per senatum, more Romano, magistratui maxima permittitur; exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis focios atque civis; domi militiaeque imperium atque judicium summum habere: aliter, sine populi jussu, nulli earum rerum consuli jus est.

XXX. Post paucos dies L. Saenius, senator, in senatu litteras recitavit, quas Faefulis adlatas sibi dice-

bat; in quibus scriptum erat, C. Manlium arma cepisse, cum magna multitudine, ante diem vi Kalendas Novembris. Simul, id quod in tali re solet, alii portensa atque prodigia nunciabant; alii conventus fieri, arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri. Igitur senati decreto Q. Marcius Rex Faefulus, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque loca missi: ii utrique ad urbem inperatores erant; impediti, ne triumpharent, calumnia paucorum, quibus omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. Sed praetores, Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum; iisque permissum, "uti pro tempore atque periculo exercitum compararent." Ad hoc, "si quis indicavisset de conjuratione, quae contra rempublicam facta erat, praemium servo libertatem et sestertia centum; libero impunitatem ejus rei, et sestertia ducenta:" item [decrevere] "uti gladiatoriae familiae Capuam et in cetera municipia distribuerentur, pro cuiusque opibus; Romae per totam urbem vigiliae haberentur, iisque minores magistratus praecessent."

XXXI. QUIBUS rebus permota civitas, atque immutata urbis facies: ex summa laetitia atque lascivia, quae diuturna quies pepererat, repente omnis tristitia invasit: festinare, trepidare; neque loco, nec homini cuiquam satis credere; neque bellum gerere, neque pacem habere; suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc, mulieres, quibus, reipublicae magnitudine, belli timor insolitus, addicere sese, manus supplices ad coelum

tendere; miserari parvos liberos; rogare, omnia parere; superbia atque deliciis omisiss, sibi patriaeque diffidere. At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tamen etsi praesidia parabantur, et ipse lege Plautia interrogatus ab L. Paulo. Postremo, dissimulandi causa, atque sui expurgandi, sicuti jurgio laceffitus foret, in senatum venit. Tum M. Tullius consul, sive praesentiam ejus timens, seu ira commotus, orationem habuit luculentam atque utilem reipublicae; quam postea scriptam edidit. Sed, ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso vultu, voce supplici postulare, "Patres conscripti ne quid de se temere crederent: ea familia ortum, ita ab adolescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet: ne aestumarent, sibi patricio homini, cujus ipsius, atque majorum plurima beneficia in plebem Romanam essent, perdita republica opus esse, cum eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae." Ad hoc maledicta adia cum adderet; obstrepere omnes, hostem atque parricidam vocare. Tum ille furibundus: "Quoniam quidem circumventus," inquit, "ab inimicis praeceps agor, incendium meum ruina restinguam."

XXXII. DEIN se ex curia domum proripuit: ibi multa secum ipse volvens; quod neque insidiae consuli procedebant, et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optimum factum credens, exercitum augere, ac prius, quam legiones scriberentur, antecapere quae bello usui forent; nocte intempesta cum paucis in Man-

liana castra profectus est. Sed Cethego atque Lentulo, ceterisque quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes factionis committent, insidias consuli maturent, caedem, incendia, aliaque belli facinora parent: sese prope diem cum magno exercitu ad urbem accessurum. Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero ad Marcium Regem mittit, cum mandatis huiusmodi:

XXXIII. "DEOS hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse, neque quo periculum homini faceremus, sed uti corpora nostra ab injuria tuta forent; qui miseri, egentes, violentia atque crudelitate foeneratorum, plerique patriae, sed omnes fama atque fortunis, expertes sumus: neque cuiquam nostrum licuit, more majorum, lege uti, neque, amisso patrimonio, liberum corpus habere; tanta saevitia foeneratorum atque praetoris fuit. Saepe majores vestrum, miseriti plebis Romanae, decretis suis inopiae opitulati sunt: ac novissime, memoria nostra, propter magnitudinem aeris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum aere solatum est. Saepe ipsa plebes, aut dominandi studio permota, aut superbia magistratuum, armata a patribus secessit. At nos non imperium neque divitias petimus, quarum rerum causa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt; sed libertatem, quam nemo bonus, nisi cum anima simul, amittit. Te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus; legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis; neve cam

accusitudinem imponatis, ut quaeramus, quonam modo ulto maxime sanguinem nostrum pereamus."

XXXIV. Ad haec Q. Marcius: "Si quid ab senatu petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices profiscantur: ea mansuetudine atque misericordia senatum populumque Romanum semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium petiverit." At Catilina ex itinere plerisque consularibus, praeterea optumo cuique, litteras mittit: "se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci; non quo sibi tanti sceleris conscius; sed uti respublica quietaret, neve ex sua contentione seditio oriretur." Ab his longe diversas [litteras] Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat: earum exemplum infra scriptum.

XXXV. "L. CATILINA Q. Catulo S. Egregia tua fides, re cognita, gratam in magnis periculis fiduciam commendationi meae tribuit. Quamobrem defensionem in novo consilio non statui parare; satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi, quam, me dius fidius, veram licet cognoscas. Injuriis contumelisque concitatus, quod, fructu laboris industriaeque meae privatus, statum dignitatis non obtinebam, publicam miserorum causam pro mea consuetudine suscepi: non quin aes alienum meis nominibus ex possessionibusolvere possem, cum alienis nominibus liberalitas Orestillae, suis filiaeque copiis, persolveret: sed quod non

dignos homines honore honestatos videbam, meque falsa suspicione alienatum sentiebam. Hoc nomine satis honestas, pro meo casu, spes reliquae dignitatis conservandae sum secutus. Plura cum scribere vellem, nunciatum est, vim mihi parari. Nunc Orestillam commendo, tuaeque fidei trado: eam ab injuria defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto."

XXXVI. Sed ipse, paucos dies commoratus apud C. Flaminium Flammam in agro Arretino, dum vicinitatem, antea sollicitatam, armis exornat, cum fascibus atque aliis imperii insignibus in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae comperta; senatus "Catilinam et Manlium hostes judicat; ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret ab armis discedere, praeter rerum capitalium condemnatis." Praeterea decernit, "uti consules dilectum habeant; Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet; Cicero urbi praesidio sit." Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo maxime miserabile visum: cui cum, ad occasum ab ortu solis, omnia domita armis paterent, domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, adfluerent; fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque, duobus senati decretis, ex tanta multitudine, neque praemio inductus conjuratio nem patefecerat, neque ex castris Catilinae quiescentium omnium discesserat: tanta vis morbi, uti tabes, perosque civium animos invaserat.

XXXVII. Neque solum illis aliena mens erat, qui conficii conjurationis; sed omnino cuncta plebes, novarum rerum studio, Catilinae incepta probabat. Id adeo more suo videbatur facere. Nam semper in civitate, quis opes nullae sunt, bonis invident, malos extollunt; vetera odere, nova exoptant; odio suarum rerum mutari omnia student; turba atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile habetur sine damno. Sed urbana plebes, ea vero praeceps ierat multis de causis. Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxime praestabant; item alii per dedecora patrimonii amissis; postremo omnes quos flagitium aut facinus domo expulerat; ii Romam, sicuti in sentinam, confluerant. Deinde, multi memores Sullanae victoriae, quod, ex gregariis militibus, alios senatores videbant, alios ita divites, uti regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis forent, ex victoria talia sperabant. Praeterea, juvenus quae in agris, manuum mercede, inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita, urbanum otium ingrato labori praetulerant. Eos atque alios omnis malum publicum alebat. Quo minus mirandum, homines egentis, malis moribus, maxuma spe, reipublicae juxta ac sibi consuliisse. Praeterea, quorum, victoria Sullae, parentes proscripti, bona erepta, jus libertatis imminutum erat, haud sane alio animo belli eventum expectabant. Ad hoc, quicumque aliarum atque senati partium erant, conturbati rempublicam, quam minus valere ipsi, male-

bant. Id adeo malum multos post annos in civitatem reverterat.

XXXVIII. NAM, postquam, Cn. Pompeio et M. Crasso consulibus, tribunica potestas restituta, homines adulescentes, [summam potestatem nacti] quibus actas animusque ferox, coepere, senatum criminando, plebem exagitare; dein, largiundo atque pollicitando, magis incendere; ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summa ope nitebatur pleraque nobilitas, senati specie, pro sua magnitudine. Namque, uti paucis absolvam, per illa tempora quicumque rempublicam agitavere, honestis nominibus, alii, sicuti populi jura defenderent, pars, quo senati auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes, pro sua quisque potentia certabant: neque modestia, neque modus contentionis erat: utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX. SED, postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum atque Mithridaticum missus; plebis opes imminutae, paucorum potentia crevit. Hi magistratus, provincias, atque omnia tenere: ipsi innoxii, florentes, sine metu aetatem agere; ceteros judiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent. Sed, ubi primum dubiis rebus novandis spes oblata, vetus certamen animos eorum arrexerat. Quod si primo praelio Catilina superior, aut aequa manu discessisset; profecto magna clades atque calamitas rempublicam oppressisset, neque illis, qui victoriam adepti, diutius ea uti licuisset, quin defessis et exsanguibus, qui plus posset, imperium

atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra conjunctionem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt: in his A. Fulvius, senatoris filius; quem, retractum ex itinere, parens necari iussit. Isdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se, aut per alios sollicitabat; neque solum cives, sed cujusquemodi genus hominum, quod modo [bello] usui foret.

XL. IGITUR P. Umbreno cuidam negotium datur, uti legatos Allobrogum requiratur, eosque, si possit, impellat ad societatem belli; existumans, publice privatimque aere alieno oppressos, praeterea, quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus, plerisque principibus notus erat, atque eos noverat: itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens ejus casum, requirere coepit, "quem exitum tantis malis sperarent?" Postquam illos videt "queri de avaritia magistratuum, accusare senatum, quod in eo auxilium nihil esset; miseris suis remedium mortem expectare:" "at ego," inquit, "vobis, si modo viri esse vultis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiat." Haec ubi dixit, Allobroges in maxumam spem adducti, Umbrenum orare, uti sui miseretur: nihil tam asperum, neque tam difficile, quin cupidissime facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille

eos in domum D. Bruti perducit; quod foro propinqua, neque aliena consilii, propter Semproniam: nam tum Brutus ab Roma aberat. Praeterea Gabinium arcessit, quo major auctoritas sermoni inesset: eo praesente conjunctionem aperit; nominat socios, praeterea multos cujusque generis innoxios, quo legatis animus amplior esset: dein eos pollicitos operam suam dimittit.

XLII. SED Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consilii caperent. In altera parte erat aes alienum, studium belli, magna merces in spe victoriae: at in altera majores opes, tuta consilia, pro incerta spe, certa praemia. Haec illis volventibus, tandem vicit fortuna reipublicae. Itaque Q. Fabio Sangae, cujus patrocinio civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam [consilio] cognito, legatis praecepit, studium conjunctionis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur; dentque operam, uti eos quam maxime manifestos habeant.

XLII. ISDEM fere temporibus in Gallia citeriore atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia, motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti per dementia[m] [cuncta simul] agere: nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero complices Q. Metellus Celer praetor, ex senati consulto, causa cognita, in vincula conjecerat; item in ulteriore Gallia C. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat.

XLIII. AT Romae Lentulus, cum ceteris, qui principes conjunctionis erant, paratis, ut videbantur, magnis copiis, constituerant, uti, Catilina in agrum Faesulanum cum venisset, L. Bestia, tribunus plebis, concione habita, quereretur de actionibus Ciceronis, bellicae gravissimi invidiam optumo consuli imponeret; eo signo, proximâ nocte cetera multitudo conjunctionis suum quisque negotium exsequerentur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius, Gabinus uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilius aditus ad consulem, ceteros, quibus insidiae parabantur, fieret: Cethegus Ciceronis januam obsideret, eum vi adgrederetur, alius autem alium: sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars, parentes interficerent; simul, caede et incendio percussis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter haec parata atque decreta, Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando et dies prolatando magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto, in tali periculo opus esse; seque, si pauci adjuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu promptus, maximum bonum in celeritate putabat.

XLIV. SED Allobroges, ex praecepto Ciceronis, per Gabinium ceteros conveniunt; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio, postulant jusjurandum, quod signatum ad civis perferant: aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil

suspicientes dant: Cassius semet eo brevi venturum pollicetur, ac paullo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus [cum his] T. Volturcium quemdam, Crotoniensem, mittit, uti Allobroges prius, quam domum pergerent, cum Catilina, data et accepta fide, societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum: "Quis sim, ex eo quem ad te misi, cognosces. Fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te virum; consideres, quid tuae rationes postulent; auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis." Ad hoc, mandata verbis dat: "cum ab senatu hostis iudicatus sit, quo consilio servitia repudiet? in urbe parata esse, quae iusserit: ne cunctetur ipse propius accedere."

XLV. His rebus ita actis, constituta nocte, qua proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco et C. Pomtino, praetoribus, imperat, uti in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant: rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur: cetera, uti facto opus sit, ita agant, permittit. Homines militares, sine tumultu praesidiis collocatis, sicuti praeceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venire, et simul utrimque clamor exortus est; Galli, cito cognito consilio, sine mora praetoribus se tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit; dein, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute suae Pontinum obtestatus, quod ei notus erat, postremo

timidus, ac vitae diffidens, veluti hostibus, sese praetoribus dedit.

XLVI. Quibus rebus confectis, omnia propere per nuncios consuli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul occupavere. Nam laetabatur, conjuratione patefacta, civitatem periculis ereptam esse: porro autem anxius erat, in maximo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus; poenam illorum sibi oneri, impunitatem perundae reipublicae credebatur. Igitur, confirmato animo, vocari ad sese jubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Coeparium quemdam, Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt: Coeparius, paullo ante domo egressus, cognito indicio, [ex urbe] profugerat. Consul Lentulum, quod praetor erat, ipse manu tenens perducit; reliquos cum custodibus in aedem Concordiae venire jubet. Eo senatum advocat, magnaue frequentia ejus ordinis, Volturcium cum legatis introducit: Flaccum praetorem scrinium cum litteris, quas a legatis acceperat, eodem adferre jubet.

XLVII. Volturcius interrogatus "de itinere, de litteris, postremo quid, aut qua de causa consilii habuisset?" primo fingere alia, dissimulare de conjuratione; post, ubi fide publica dicere iussus est, omnia, uti gesta erant, aperit: "paucis ante diebus a Gabinio et Coepario socium adscitum, nihil amplius scire, quam legatos: tantummodo audire solitum ex Gabinio, P.

Autronium, Servium Sullam, L. Vargunteium, multos praeterea in ea conjuratione esse." Eadem Galli fatentur; ac Lentulum dissimulantem coarguunt, praeter litteras, sermonibus, quos habere solitus: "ex libris Sibyllinis, regnum Romae tribus Corneliis portendi: Cinnam atque Sullam antea; se tertium, cui fatum foret urbis potiri: praeterea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem saepe ex prodigiis haruspices respondissent bello civili cruentum fore." Igitur, perlectis litteris, cum prius omnes signa sua cognovissent, senatus decernit, "uti abdicatus magistratu Lentulus, item ceteri in liberis custodiis haberentur." Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum aedilis, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Caesari, Gabinius M. Crasso, Coeparius (nam is paullo ante ex fuga retractus) Cn. Terentio, senatori, traduntur.

XLVIII. INTEREA plebes, conjuratione patefacta, quae primo, cupida rerum novarum, nimis bello favebat, mutata mente, Catilinae consilia execrari, Ciceronem ad coelum tollere; veluti ex servitute erepta, gaudium atque laetitiam agitabant. Namque alia belli facinora praedae magis, quam detrimento; incendium vero crudele, immoderatum, ac sibi maxime calamitosum putabat; quippe cui omnes copiae in usu quotidiano et cultu corporis erant. Post eum diem, quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is cum se diceret indicaturum de conjuratione, si fides publica

data esset; iussus a consule, quae sciret, edicere, eadem fere, quae Volturcius, de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere hostium, senatum edocet: praeterea "se missum a M. Crasso, qui Catilinae nuntiaret, ne Lentulus, Cethegus, alii ex conjuratione deprehensi terrentur; eoque magis properaret ad urbem accedere, quo et ceterorum animos resciceret, et illi facilius e periculo eriperentur." Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis, summa potentia; alii, rem incredibilem rati; pars, tamen etsi verum existimabant, tamen, quia in tali tempore tanta vis hominis leniunda, quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii, conclamant, "indicem falsum," deque ea re postulant uti referatur. Itaque, consulente Cicerone, frequens senatus decernit: "Tarquini indicium falsum videri; eumque in vinculis retinendum, neque amplius potestatem faciundam, nili de eo indicaret, cujus consilio tantam rem mentitus esset." Erant eo tempore, qui aestumarent, illud a P. Autronio machinatum, quo facilius, adpellato Crasso, per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone immissum aiebant, ne Crassus, more suo, suscepto malorum patrocinio, rempublicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea praedicantem audivi, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone impositam.

XLIX. SED isdem temporibus Q. Catulus et C. Piso, neque gratia, neque precibus, neque pretio, Ci-

ceronem impellere potuere, uti per Allobroges, aut alium indicem, C. Caesar falso nominaretur. Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant; Piso obpugnatus in iudicio repetundarum, propter cuiusdam Transpadani supplicium injustum; Catulus ex petitione pontificatus odio incensus, quod, extrema aetate, maximis honoribus usus, ab adolescentulo Caesare victus discesserat. Res autem opportuna videbatur; quod privatim egregia liberalitate, publice maximis muneribus grandem pecuniam debebat. Sed, ubi consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatim circummeundo, atque ementiundo, quae se ex Volturcio, aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflagrant; usque eo, ut nonnulli equites Romani, qui, praesidii causa, cum telis erant circum Concordiae, seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate impuls, quo studium suum in rempublicam clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.

L. Dum haec in senatu aguntur, et dum legatis Allobrogum et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, praemia decernuntur; liberti, et pauci ex clientibus Lentuli, diversis itineribus, opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant, partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rempublicam vexare soliti; Cethegus autem, per nuncios, familiam atque libertos suos, exercitatus in audaciam, orabat, grege facto, cum telis ad sese irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis praesidiis, ut res atque

tempus monebat, convocato senatu, refert, QUID DE HIS FIERI PLACEAT, QUI IN CUSTODIAM TRADITI ERANT. Sed eos, paullo ante, frequens senatus judicaverat, CONTRA REMPUBLICAM FECISSE. Tunc D. Junius Silanus, primus sententiam rogatus, quod eo tempore consul designatus erat, de his qui in custodiis tenebantur, praeterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumendum decreverat: isque postea, permotus oratione C. Caesaris, pedibus in sententiam Tib. Neronis iturum se dixerat; quod de ea re, praesidiis additis, referendum censuerat. Sed Caesar, ubi ad eum ventum, rogatus sententiam a consule, hujusmodi verba locutus est.

LI. "OMNIS homines, Patres conscripti, qui de rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia, ira atque misericordia, vacuos esse decet. Haud facile animus verum providet, ubi illa obficiunt; neque quisquam omnium lubidini simul et usui paruit. Ubi intenderis ingenium, valet: si lubido possidet, ea dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia memorandi, P. C. qui reges atque populi, ira, aut misericordia impuls, male consuluerint: sed ea malo dicere, quae majores nostri, contra lubidinem animi, recte atque ordine fecerunt. Bello Macedonico, quod cum rege Perse gessimus, Rhodiorum civitas, magna atque magnifica, quae populi Romani opibus creverat, infida atque adversa nobis fuit: sed postquam, bello confecto, de Rhodiis consultum est, majores nostri, ne quis divitiarum magis,

quam injuriae causa bellum inceptum diceret, impunitos dimisere. Item bellis Punicis omnibus, cum saepe Carthaginienfes et in pace, et per inducias, multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per occasionem talia fecere: magis, quid se dignum foret, quam quid in illis jure fieri posset, quaerebant. Hoc idem providendum est, Patres conscripti, ne plus valeat apud vos P. Lentuli et ceterorum scelus, quam vestra dignitas; neu magis irae, quam famae, consulatis. Nam si digna poena pro factis eorum reperitur, novum consilium adprobo: sin magnitudo sceleris omnium ingenia exsuperat, iis utendum censeo, quae legibus comparata sunt. Plerique eorum qui ante me sententias dixerunt, compositae atque magnifice casum reipublicae miserati sunt: quae belli saevitia, quae victis acciderent, enumerare; rapi virgines, pueros; divelli liberos a parentium complexu; matres familiarum pati, quae victoribus collibuisse; sana atque domos exspoliari; caedem, incendia fieri; postremo, armis, cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. Sed, per deos immortalis! quo illa oratio pertinuit? an, uti vos infestos conjurationi faceret? Scilicet quem res tanta atque tam atrox non permovit, eum oratio accendit. Non ita est: neque cuiquam mortalium injuriae suae parvae videntur: multae eas gravius aequo habuere. Sed aliis alia licentia, Patres conscripti. Qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundia deliquere, pauci sciunt; fama atque fortuna pares sunt: qui magno imperio praediti in excelsis

aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere. Ita in maxuma fortuna minuma licentia est: neque studere, neque odisse, sed minume irasci decet: quae apud alios iracundia dicitur, in imperio superbia atque crudelitas adpellatur. Equidem ego sic aestumo, Patres conscripti, omnis cruciatus minores, quam facinora illorum, esse: sed plerique mortales postrema meminere, et in hominibus impiis sceleris obliti de poena disserunt, si ea paullo severior fuit. D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certe scio, quae dixerit, studio reipublicae dixisse, neque illum in tanta re gratiam, aut inimicitias exercere; eos mores, eam modestiam viri cognovi. Verum sententia non mihi crudelis, quid enim in talis homines crudele fieri potest? sed aliena a reipublica nostra videtur. Nam profecto aut metus, aut injuria te subegit, Silane, consulem designatum, genus poenae novum decernere. De timore supervacaneum est disserere, cum, praesenti diligentia clarissimi viri, consulis, tanta praesidia sint in armis. De poena possumus equidem dicere id, quod res habet; in luctu atque miseriis mortem acrumnarum requiem, non cruciatum esse; eam cuncta mortalium mala dissolvere; ultra neque curae neque gaudio locum esse. Sed, per deos immortalis! quamobrem in sententiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadverteretur? an, quia lex Porcia vetat? at aliae leges item condemnatis civibus animam non eripi, sed in exilium permitti jubent. An, quia gravius est verberari, quam necari?

quid autem acerbum, aut grave nimis in homines tanti facinoris convictos? sin, quia levius; qui convenit in minore negotio legem timere, cum eam in maiore neglexeris? At enim quis reprehendet, quod in parricidas reipublicae decretum erit? Tempus, dies, fortuna, cuius lubido gentibus moderatur. Illis merito accidit, quidquid evenerit: ceterum vos, Patres conscripti, quid in alios statuatis, considerate. Omnia mala exempla ex bonis orta sunt: sed, ubi imperium ad ignaros, aut minus bonos pervepit, novum illud [exemplum] ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur. Lacedaemonij, devictis Atheniensibus, triginta viros imposuere, qui rempublicam eorum tractarent. Hi primo coepere pessimum quemque et omnibus invisum indemnatum necare: ea populus lactari et merito dicere fieri. Post, ubi paullatim licentia crevit, juxta bonos et malos lubricinose interficere, ceteros metu terrere. Ita civitas servitute oppressa, stultae laetitiae gravis poenas dedit. Nostra memoria, victor Sulla cum Damaspum et alios hujusmodi, qui malo reipublicae creverant, jugulari iussit, quis non factum ejus laudabat? homines scelestos, factiones, qui seditionibus rempublicam exagitaverant, merito necatos aiebant. Sed ea res magnae initium cladis fuit. Nam, uti quisque domum, aut villam, postremo aut vas, aut vestimentum alicujus concupiverat, dabat operam, uti in proscriptorum numero esset. Ita, quibus Damasippi mors laetitiae fuerat, post paullo ipsi trahebantur: neque prius finis jugulandi

fuit, quam Sulla omnis suos divitiis explevit. Atque ego haec non in M. Tullio, neque his temporibus, veror: sed in magna civitate multa et varia ingenia sunt. Potest, alio tempore, alio consule, cui item exercitus in manus, falsum aliquid pro vero credi: ubi hoc exemplo, per senati decretum, consul gladium eduxerit, quis finem statuet, aut quis moderabitur? Majores nostri, Patres conscripti, neque consilii, neque audaciae unquam eguere: neque superbia obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba, imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus, insignia magistratuum ab Tuscis pleraque sumferunt: postremo, quod ubique apud socios, aut hostis idoneum videbatur, cum summo studio domi exsequebantur: imitari, quam invidere bonis malebant. Sed, eodem illo tempore, Graeciae morem imitati, verberibus animadvertabant in civis, de condemnatis summum supplicium sumebant. Postquam respublica adolevit, et multitudine civium factiones valere, circumvenire innocentes, alia hujusmodi fieri coepere; tum lex Porcia aliaeque paratae, quibus legibus exilium damnatis permissum. Hanc ego causam; Patres conscripti, quo minus novam consilium capiamus, in primis magnam puto. Profecto virtus atque sapientia major in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus. Placet igitur, eos dimitti, et augeri exercitum Catilinae? minime: sed ita censeo; publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per mun-

cipia quae maxime opibus valent; neu quis de is postea ad senatum referat, neve cum populo agat; qui aliter fecerit, senatum existumare, cum contra rempublicam et salutem omnium facturum.”

LII. POSTQUAM Caesar dicendi finem fecit, ceteri verbo, alius alii varie adfentiebantur: at M. Porcius Cato, rogatus sententiam, huiusmodi orationem habuit. “Longe mihi alia mens est, Patres conscripti, cum res atque pericula nostra considero, et cum sententias nonnullorum mecum ipse reputo. Illi mihi differuisse videntur de poena eorum, qui patriae, parentibus, aris atque focis suis, bellum paravere: res autem monet, cavere ab illis, quam, quid in illis statuamus, consultare. Nam cetera tum persequare, ubi facta sunt; hoc, nisi provideris ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia implores; capta urbe, nihil sit reliqui victis. Sed, per deos immortalis! vos ego adpello, qui semper domos, villas, signa, tabulas vestras pluris, quam rempublicam fecistis: si ista, cujuscumque modi sint, quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vestris otium praebere vultis; expurgescimini aliquando, et capeſſite rempublicam. Non agitur de vesticulis, non de sociorum injuriis: libertas et anima nostra in dubio est. Saepenumero, Patres conscripti, multa verba in hoc ordine feci; saepe de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus sum, multosque mortalis ea causa avorsos habeo; qui mihi atque animo meo nullius unquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lu-

bidini malefacta condonabam. Sed, ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen respublica firma; opulentia negligentiam tolerabat. Nunc vero non id agitur, bonis animalis moribus vivamus; neque quantum, aut quam magnificum imperium populi Romani: sed ejus haec cumque modi, nostra, an nobiscum una, hostium futura sint. Hic mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat? jam pridem equidem nos vera rerum vocabula amisimus; quia bona aliena largiri, liberalitas; malorum rerum audacia, fortitudo vocatur: eo respublica in extremo sita. Sint sane, quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis, sint misericordes in furibus aerarii: ne illis sanguinem nostrum largiantur, et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnis perditum eant. Bene et composita C. Caesar paullo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit, falsa, credo, existumans, quae de inferis memorantur; diverso itinere malos a bonis loca tetra, inculta, foeda atque formidolosa habere. Itaque censuit PECUNIAS EORUM PUBLICANDAS, IPSOS PER MUNICIPIA IN CUSTODIIS HABENDOS; videlicet timens, ne, si Romae sint, aut a popularibus conjurationis, aut a multitudine conductae, per vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantummodo in urbe, et non per totam Italiam sint; aut non ibi plus possit audacia, ubi ad defendendum opes minores. Quare vanum equidem hoc consilium, si periculum ex illis metuit: sin in tanto omnium metu solus non timet, eo magis refert mihi atque vobis timere,

Quare, cum de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus conjuratis decernere. Quanto vos attentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit: si paullulum modo vos languere viderint, jam omnes feroces aderunt. Nolite existimare, majores nostros armis rempublicam ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo pulcherrimam eam nos haberemus: quippe fociorum atque civium, praeterea armorum atque equorum major nobis copia, quam illis. Sed alia fuere, quae illos magnos fecere, quae nobis nulla sunt; domi industria, foris iustum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto, neque lubrici obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam; publice egestatem, privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam; inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis praemia ambitio possidet. Neque mirum; ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniae, aut gratiae servitis: eo fit, ut impetus fiat in vacuum rempublicam. Sed ego haec omitto. Conjurare nobilissimum cives patriam incendere: Gallorum gentem infestissimam nomini Romano ad bellum accessunt: dux hostium supra caput est: vos cunctamini etiam nunc, quid intra moenia adprehensis hostibus faciatis? Misereamini censeo; deliquere homines adolescentuli per ambitionem; atque etiam armatos dimittatis. Ne ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vertet. Scilicet res aspera est; sed

vos non timetis eam. Immo vero maxime; sed, inertia et mollitia animi, alius alium expectantes cunctamini, dis immortalibus confisi, qui hanc rempublicam in maximis saepe periculis servavere. Non votis, neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur: vigilando, agendo, bene consulendo prospera omnia cedunt: ubi securdiae te atque ignaviae tradideris, nequidquam deos impleres; irati infestique sunt. Apud majores nostros, T. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverit, necari iussit; atque ille egregius adolescens immoderatae fortitudinis morte poenas dedit: vos de crudelissimis parricidis quid statuatis, cunctamini? Videlicet vita cetera eorum huic sceleri obstat. Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae suae, si dis aut hominibus umquam ullis pepercit: ignorete Cethegi adolescentiae, nisi iterum patriae bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Coepario loquar? quibus, si quidquam umquam pensi fuisset, non ea consilia de republica habuissent. Postremo, Patres conscripti, si mehercule peccato locus esset, facile paterer, vos ipsa re corrigi, quoniam verba contemnitis; sed undique circumventi sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget: alii intra moenia, in sinu urbis sunt hostes: neque parari, neque consuli quidquam occulte potest; quo magis properandum. Quare ita ego censeo: cum nefario consilio sceleratorum civium respublica in maxuma pericula venerit, hique in-

dicio T. Volturcii, et legatorum Allobrogum, convicti confessique sint, caedem, incendia, alia foeda atque crudelia facinora in civis patriamque paravisse; de confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium, more majorum, supplicium sumendum."

LIII. POSTQUAM Cato adfedit, consulares omnes, itemque senatus magna pars, sententiam ejus laudant, virtutem animi ad coelum ferunt; alii alios increpantes timidos vocant; Cato magnus atque clarus habetur; senati decretum sit, sicuti ille censeerat. Sed mihi multa legenti, multa audienti, quae populus Romanus, domi militiaeque, mari atque terra, praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae res maxime tanta negotia sustinisset. Sciebam, saepenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse: cognoveram, parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus; ad hoc, saepe fortunae violentiam toleravisse; facundia Graecos, gloria belli Galios, ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitantem constabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse; eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est; rursus respublica magnitudine sua imperatorum atque magistratum vitia sustentabat; ac, sicuti effoeta parentium, multis tempestatibus haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit. Sed, memoria mea, ingenti virtute, divorsi moribus fuere viri duo, M. Cato, et C. Caesar; quos, quoniam res obtulerat, silentio praeterire, non

fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.

LIV. Igitur his genus, aetas, eloquentia, prope aequalia fuere; magnitudo animi par, item gloria; sed alia alii. Caesar beneficiis ac munificentia magnus habebatur; integritate vitae Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus: huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando, sublevando, ignoscendo; Cato nihil largiundo gloriam adeptus. In altero miseris perfugium; in altero malis pernicies: illius facilitas; hujus constantia laudabatur. Postremo, Caesar in animum induxerat laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus, sua negligere; nihil denegare, quod dono dignum esset; sibi magnum imperium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium modestiae, decoris, sed maxime severitatis erat. Non divitiis cum divite, neque factione cum factionoso; sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat: esse, quam videri, bonus malebat. Ita, quo minus gloriam petebat, eo magis sequebatur.

LV. POSTQUAM, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, consul optimum factum ratus, noctem quae instabat, antecapere, ne quid eo spatio novaretur, triumviros, quae supplicium postulabat, parare jubet: ipse, dispositis, praefidiis, Lentulum in carcerem deducit: idem sit ceteris per praetores. Est locus in carcere, quod Tullianum adpellatur, ubi paululum es-

cendoris ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes, atque insuper camera, lapideis fornicibus vineta: sed incultu, tenebris, odore foeda atque terribilis ejus facies est. In eum locum postquam demissus Lentulus, quibus praeceptum erat, laqueo gulam fiegere. Ita ille patricius, ex clarissima gente Corneliorum, qui consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitum vitae invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Coepario, eodem modo supplicium sumtum.

LVI. Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam et ipse adduxerat, et Manlius habuerat, duas legiones instituit; cohortes, pro numero militum, complet: deinde, ut quisque voluntarius, aut ex focis in castra venit, aequaliter distribuerat; ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, cum initio non amplius duobus millibus habuisset. Sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos, aut lanceas, alii praeacutas fudes portabant. Sed, postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montes iter facere, ad urbem modo, modo in Galliam versus castra movere; hostibus occasionem pugnandi non dare; sperabat prope diem sese habiturum, si Romae focii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cujus initio ad eum magnae copiae concurrebant, opibus conjurationis fretus; simul alienum suis rationibus [existu-

mans] videri causam civium cum servis fugitivis communicavisse.

LVII. Sed, postquam in castra nuncius pervenit, Romae conjurationem patefactam, de Lentulo, Cethego, ceteris, quos supra memoravi, supplicium sumtum; plerique, quos ad bellum spes rapinarum, aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur; reliquos Catilina per montis asperos, magnis itineribus, in agrum Pistoriensem abducit, eo consilio, uti per tramites occulte perfugerent in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae supra diximus, Catilinam agitare. Igitur, ubi iter ejus ex perfugis cognovit, castra prope movet, ac sub ipsis radicibus montium confedit, qua illi descensus erat [in Galliam properanti.] Neque tamen Antonius procul aberat; utpote qui magno exercitu, locis aequioribus, expeditus, in fuga sequeretur. Sed Catilina, postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res adversas, neque fugae, neque praesidii ullam spem; optimum factum ratus, in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quamprimum configere. Itaque, concione advocata, hujuscemodi orationem habuit.

LVIII. "COMPERTUM ego habeo, milites, verba virtutem non addere; neque ex ignavo strenuum, neque fortem ex timido exercitum, oratione imperatoris, fieri. Quanta cujusque animo audacia natura, aut moribus

ineſt, tanta in bello patere ſolet: quem neque gloria, neque pericula excitant, nequidquam hortere; timor animi auribus obſcitat. Sed ego vos, quo pauca mone-rem, advocavi; ſimul uti cauſſam conſilii aperirem. Scitis equidem, milites, ſecordia atque ignavia Lentuli quantam ipſi cladem nobisque attulerit; quoque modo, dum ex urbe praefidia opperor, in Galliam proficiſci nequiverim. Nunc quo in loco res noſtræ ſint, juxta mecum omnes intellegitis. Exercitus hoſtium duo, unus ab urbe, alter a Gallia, obſtant: diutius in his locis eſſe, ſi maxime animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egeſtas prohibet. Quocumque ire placet, ferro iter aperiundum eſt. Quapropter vos moneo, uti forti atque parato animo ſitis; et, cum praelium inibitis, meminueritis, vos divitias, decus, gloriam, praeterea libertatem atque patriam in dextris portare. Si vincimus, omnia nobis tuta, commeatus abunde, coloniae atque municipia patebunt: ſin metu ceſſerimus, eadem illa advorſa ſunt: neque locus, neque amicus quicquam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites, non eadem nobis et illis neceſſitudo impendet: nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus: illis ſupervacaneum eſt pugnare pro potentia paucorum. Quo audacius adgredimini, memores priſtinae virtutis. Licuit nobis, cum ſumma turpitudine, in exilio aetatem agere: potuiſtis nonnulli Romae, amiſſis bonis, alienas opes exſpectare. Quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec ſequi decreviſtis. Si relinquere vultis,

audacia opus eſt: nemo, niſi victor, pace bellum mutavit. Nam in fuga ſalutem ſperare, cum arma, quis corpus tegitur, ab hoſtibus averteris, ea vero dementia eſt. Semper in praelio maximum eſt periculum, qui maxime timent: audacia pro muro habetur. Cum vos conſidero, milites, et cum facta veſtra aeſtumo, magna me ſpes victoriae tenet. Animus, aetas, virtus veſtra hortantur; praeterea neceſſitudo, quae etiam timidos fortis facit. Nam, multitudo hoſtium ne circumvenire queat, prohibent anguſtiae. Quod ſi virtuti veſtrae fortuna inviderit, cavete, inulti animam amittatis; neu capti potius, ſicuti pecora, trucidemini, quam, virorum more pugnantes, cruentam atque luſtuofam victoriam hoſtibus relinquatis."

LIX. HAEC ubi dixit, paullulum commoratus, ſigna canere jubet, atque inſtructos ordines in locum aequum deducit: dein, remotis omnium equis, quo militibus, exaequato periculo, animus amplior eſſet, ipſe pedes exercitum, pro loco atque copiis, inſtruit. Nam, uti planities erat inter ſiniſtros montis, et ab dextra rupe aſpera, octo cohortis in fronte conſtituit: reliqua ſigna in ſubſidio artius collocat. Ab his centuriones omnis lectos, et evocatos, praeterea ex gregariis militibus optimum quemque armatum, in primam aciem ſubducit. C. Manlium in dextera, Faefulanum quemdam in ſiniſtra parte curare jubet: ipſe cum libertis et colonis propter aquilam adſiſtit, quam, bello Cimbrico, C. Marius in exercitu habuiſſe dicebatur. At ex altera

parte C. Antonius, pedibus aeger, quod praelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortis veteranas, quas tumulti causa conscripserat, in fronte; post eas, ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse equo circumiens, unumquemque nominans adpellat, hortatur, rogat, uti meminerint, se contra latrones inermes, pro patria, pro liberis, pro aris atque focis suis, cernere. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus, aut praefectus, aut legatus, aut praetor, cum magna gloria fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat: ea commemorando militum animos accendebat.

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis, Petreius tuba signum dat, cohortis paulatim incedere jubet: idem facit hostium exercitus. Postquam eo ventum, unde a ferentariis praelium committi posset, maximo clamore, cum infestis signis concurrunt; pila omittunt; gladiis res geritur. Veterani, pristinae virtutis memores, comminus acriter instare; illi haud timidi resistunt: maxuma vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in prima acie versari, laborantibus succurrere, integros pro faucibus arcessere; omnia providere; multum ipse pugnare, saepe hostem ferire: strenui militis, et boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, cohortem praetoriam in medios hostis inducit; eos perturbatos atque alios alibi resistentes interficit; deinde utrimque ex lateribus adgreditur. Manlius ea

Faefulanus in primis pugnantes cadunt. Postquam suas copias, seque cum paucis relictum videt Catilina, memor generis atque pristinae dignitatis, in confertissimos hostes incurrit, ibique pugnans confoditur.

LXI. Sed, confecto praelio, tum vero cerneret, quanta audacia, quantaque animi vis fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere, quem quisque pugnando locum ceperat, cum, amissa anima, corpore tegebat. Pauci autem, quos cohors praetoria disjecerat, paullo diversius, sed omnes tamen adversis vulneribus conciderant. Catilina vero longe a suis, inter hostium cadavera repertus est, paullulum etiam spirans, ferociamque animi, quam habuerat vivus, in voltu retinens. Postremo, ex omni copia, neque in praelio, neque in fuga, quisquam civis ingenuus captus. Ita cuncti suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adeptus: nam strenuissimus quisque aut occiderat in praelio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris, visundi, aut spoliandi gratia, processerant, volentes hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem, aut cognatum reperiebant: fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum laetitia, moeror, luctus atque gaudia agitabantur.

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side]

C. CRISPI
SALLUSTII
BELLUM JUGURTHINUM.

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side]

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side]

C. CRISPI
SALLUSTII
BELLUM JUGURTHINUM.

[Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side]

C. CRISPI

S A L L U S T I I

BELLUM JUGURTHINUM.

FALSO queritur de natura sua genus humanum, quod, imbecilla atque aevi brevis, forte potius, quam virtute regatur. Nam contra, reputando, neque majus aliud, neque praestabilius invenias; magisque naturae industriam hominum, quam vim, aut tempus decesse. Sed dux atque imperator vitae mortalium animus est: qui, ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pol- lens potensque et clarus est, neque fortunae eget; quippe probitatem, industriam, alias artis bonas neque dare, neque eripere potest. Sin, captus pravis cupidini- bus, ad inertiam et voluptatis corporis pessum datus est; pernicioſa lubricae paullisper usus, ubi per ſecordiam vires, tempus, ingenium defluxere, naturae infirmitas accusatur: ſuam quisque culpam auctores ad negotia transferunt. Quod ſi hominibus bonarum rerum tanta cura eſſet, quanto ſtudio aliena ac nihil profutura, mul- tumque etiam periculofa petunt; neque regerentur ma- gis, quam regerent caſus, et eo magnitudinis procede- rent, ubi, pro mortalibus, gloria aeterni fierent.

II. NAM, uti genus hominum compositum ex anima et corpore, ita res cunctae, studiaque omnia nostra, corporis alia, alia animi naturam sequuntur. Igitur praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis, alia hujusmodi omnia brevi dilabuntur; at ingenii egregia facinora, sicuti anima, immortalia sunt. Postremo, corporis et fortunae bonorum, ut initium, finis est: omnia orta occidunt, et aucta senescunt: animus incorruptus, aeternus, rector humani generis, agit atque habet cuncta, neque ipse habetur. Quo magis praeclaritas eorum admiranda est, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam aetatem agunt; ceterum ingenium, quo neque melius, neque amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque secordia torpescere sinunt; cum praesertim tam multae variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

III. VERUM ex his magistratus et imperia, postremo omnis cura rerum publicarum, minime mihi hac tempestate cupiunda videntur: quoniam neque virtuti honos datur; neque illi, quibus per fraudem jus fuit, tuti, aut eo magis honesti sunt. Nam vi quidem regere patriam, aut parentes, quamquam et possumus, et delicta corrigas, tamen importunum est; cum praesertim omnes rerum mutationes caedem, fugam, aliaque hostilia portendant: frustra autem niti, neque aliud fatigando, nisi odium, quaerere, extremae dementiae est; nisi forte quem inhonesta et perniciofa lubido tenet, potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

IV. CETERUM, ex aliis negotiis quae ingenio exercentur, in primis magno usui est memoria rerum gestarum: cujus de virtute quia multi dixere, praetercundum puto; simul, ne, per insolentiam, quis existimet, memet, studium laudando, extollere. Atque ego credo fore qui, quia decrevi procul a republica aetatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae imponant: certe, quibus maxuma industria videtur, salutare plebem, et civiis gratiam quaerere. Qui si reputaverint, et quibusego temporibus magistratus adeptus sum, et quales viri idem adsequi nequiverint, et postea quae genera hominum in senatum pervenerint; profecto existimabunt, me magis merito, quam ignavia, iudicium animi mutavisse, majusque commodum ex otio meo, quam ex aliorum negotiis, reipublicae venturum. Nam saepe audiivi, Q. Maximum, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros solitos ita dicere, CUM MAJORUM IMAGINES INTUERENTUR, VEHEMENTISSUME SIBI ANIMUM AD VIRTUTEM ACCENDI. Scilicet non ceram illam, neque figuram, tantam vim in sese habere; sed, memoria rerum gestarum, eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque prius sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam adaequaverit. At contra, quis est omnium his moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate neque industria cum majoribus suis contendat? etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, furtim et per latrocinia potius [quam bonis artibus] ad imperia et honores

nituntur; proinde quasi praetura et consulatus, atque alia omnia hujuscemodi, per se ipsa clara, magnifica sint, ac non perinde habeantur, ut eorum qui sustinent, virtus est. Verum ego liberius altiusque processi, dum me civitatis morum piget taedetque: nunc ad inceptum redeo.

V. **BELLUM** scripturus sum, quod populus Romanus cum Jugurtha, rege Numidarum, gessit: primum, quia magnum et atrox, variaeque victoria fuit: dein, quia tum primum superbiae nobilitatis obviam itum est; quae contentio divina et humana cuncta permiscuit, eoque recordiae processit, uti studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. Sed, priusquam hujuscemodi rei initium expedio, pauca supra repetam; quo, ad cognoscendum, omnia illustria magis, magisque in aperto sint. Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal, post magnitudinem nominis Romani, Italiae opes maxime adriverat, Masinissa, rex Numidarum, in amicitia receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat: ob quae, victis Carthaginiensibus, et capto Syphace, cujus in Africa magnum atque late imperium valuit, populus Romanus, quascumque urbis et agros manu ceperat, regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis permansit: imperii vitaeque ejus finis idem fuit. Dein Micipsa, filius, regnum solus obtinuit, Mastanabale et Gulussa, fratribus, morbo absumentis. Is

Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit; Jugurthamque, Mastanabalis fratris filium, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum reliquerat, eodem cultu, quo liberos suos, domi habuit.

VI. **QUI** ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, sed multo maxime ingenio validus, non se luxu, neque inertiae corrumpendum dedit; sed, uti mos gentis illius est, equitare, jaculari, cursu cum aequalibus certare: et, cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc, pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus, aut in primis ferire: plurimum facere, minimum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existumans virtutem Jugurthae regno suo gloriae fore; tamen, postquam hominem adolescentem, exacta sua aetate, parvis liberis, magis magisque crescere intellegit, vehementer negotio permotus, multa cum animo suoolvebat. Terrebat natura mortalium, avida imperii, et praeceps ad explendam animi cupidinem: praeterea opportunitas suaeque et liberorum aetatis, quae etiam mediocri viros spe praedae transvorsos agit: ad hoc, studia Numidarum in Jugurtham accensa; ex quibus, si talem virum interfecisset, ne qua seditio, aut bellum oriretur, anxius erat.

VII. **HIS** difficultatibus circumventus, ubi videt, neque per vim, neque insidiis, opprimi posse hominem tam acceptum popularibus; quod erat Jugurtha manu promptus et adpetens gloriae militaris, statuit eum ob-

jectare periculis, et eo modo fortunam tentare. Igitur, bello Numantino, Micipsa cum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans, vel ostendendo virtutem, vel hostium saevitia, facile occasurum, praefecit Numidis quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longe aliter, ac ratus erat, evenit. Nam Jugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator, et morem hostium cognovit; multo labore, multaue cura, praeterea modestissime parendo, et saepe obviam eundo periculis, in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maximo terrori esset. Ac sane, quod difficillimum in primis est, et praelio strenuus erat, et bonus consilio: quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre plerumque solet. Igitur imperator omnis fere res asperas per Jugurtham agere, in amicis habere, magis magisque in dies amplecti; quippe cujus neque consilium, neque inceptum ullum frustra erat. Huc accedebat munificentia animi, et ingenii sollertia, quis rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia conjunxerat.

VIII. Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures novi atque nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant, fastidiosi, domi potentes, apud socios clari magis, quam honesti: qui Jugurthae non modicam animum pollicitando accendebant, si MICIPSA REX OCCIDISSET, FORE, UTI SOLUS IMPERIUM

NUMIDIAE POTIRETUR: IN IPSO MAXIMUM VIRTUTEM, ROMAE OMNIA VENALIA ESSE. Sed, postquam, Numantia deleta, P. Scipio dimittere auxilia, ipse reverti domum decrevit; donatum atque laudatum magnifice pro concione Jugurtham in praetorium abduxit, ibique secreto monuit, "uti potius publice, quam privatim amicitiam populi R. coleret; neu quibus largiri infuisceret: periculose a paucis emi, quod multorum esset: si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam, et regnum venturum; sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipitem casurum."

IX. Sic locutus, cum litteris, quas Micipsae redderet, dimisit: earum sententia haec erat. "Jugurthae tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit; quam rem tibi certo scio gaudio esse: nobis ob merita carus est: uti idem senatui sit et populo Romano, summa ope nitemur. Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor: en habes virum dignum te, atque avo suo, Masinisia." Igitur rex, ubi, quae fama acceperat, ex litteris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute viri, tum gratia permotus, flexit animum suum, et Jugurtham beneficiis vincere adgressus est; statimque adoptavit, et testamento pariter cum filiis heredem instituit. Sed ipse paucos post annos, morbo atque aetate confectus, cum sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis et cognatis, item Adherbale et Hiempsale, filiis, dicitur hujuscemodi verba cum Jugurtha habuisse.

X. "PARVUM ego, Jugurtha, te, amisso patre, sine spe, sine opibus, in meum regnum accepi; existumans non minus me tibi, quam liberis, si genuissem, ob beneficia carum fore: neque ea res falsum habuit. Nam, ut alia magna et egregia tua omittam, novissime, rediens Numantia, meque regnumque meum gloria honoravisti: tua virtute nobis Romanos ex amicis amicissimos fecisti: in Hispania nomen familiae renovatum: postremo, quod difficillimum inter mortalis, gloria invidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi natura vitae finem facit, per hanc dextram, per regni fidem moneo obtestorque, uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas; neu malis alienos adjungere, quam sanguine conjunctos retinere. Non exercitus, neque thesauri praesidia regni sunt, verum amici, quos neque armis cogere, neque auro parare queas: officio et fide pariuntur. Quis autem amicius, quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris? Equidem ego vobis regnum trado firmitum, si boni eritis; sin mali, imbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur. Ceterum ante hos te, Jugurtha, qui aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet. Nam, in omni certamine, qui opulentior est, etiam si accipit injuriam, quia plus potest, facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite, observate talem hunc virum, imitamini virtutem, et enitimini, ne ego meliores liberos fuisse videar, quam genuisse."

XI. AD ea Jugurtha, tametsi regem ficta locutum intellegebat, et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne respondit. Micipsa paucis diebus moritur. Postquam illi, more regio, iusta magnifice fecerant, reguli in unum convenere, uti inter se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minus ex illis, natura ferox, etiam antea ignobilitatem Jugurthae [quia materno genere impar erat] despiciens, dextra Adherbalem adfedit; ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Jugurtha foret. Dein tamen, uti aetati concederet, fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi cum multa de administrando imperio dissererent, Jugurtha inter alias res jact: OPORTERE QUINQUENNII CONSULTA OMNIA ET DECRETA RESCINDI; NAM PER EA TEMPORA CONFECTUM ANNIS MICIPSAM PARUM ANIMO VALUISSE. Tum IDEM, Hiempsal, PLACERE SIBI, respondit; NAM IPSUM ILLUM TRIBUS HIS PROXIMIS [ANNIS] ADOPTIONE IN REGNUM PERVENISSE. Quod verbum in pectus Jugurthae altius, quam quisquam ratus, descendit. Itaque, ex eo tempore, ira et metu anxius moliri, parare, atque ea modo animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quae ubi tardius procedunt, neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

XII. PRIMO conventa, quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros, finisque imperii singulis constitui. Itaque

tempus ad utramque rem decernitur, sed maturius ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris alius alio concessere. Sed Hiempsal, in oppido Thirmida, forte ejus domo utebatur, qui, proximus licitor Jugurthae, carus acceptusque semper fuerat; quem ille, casu ministrum oblatum, promissis onerat, uti tamquam suam visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret; nam verae ad Hiempsalem referebantur: ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magna manu venturum. Numida mandata brevi confecit; atque, ut doctus erat, noctu Jugurthae milites introducit. Qui postquam in aedis irrupere, diversi regem quaerere: dormientis alios, alios occurrentis interficere: scrutari loca abdita; clausa effringere: strepitu et tumultu omnia miscere: cum Hiempsal interim reperitur, occultans sese tugurio mulieris ancillae, quo, initio, pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidae caput ejus, ut jussi erant, ad Jugurtham referunt.

XIII. CETERUM fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur: Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsae fuerant, metus invadit: in duas partis discedunt: plures Adherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Jugurtha quam maxumas potest copias armat; urbis partim vi, alias voluntate imperio suo adjungit; omni Numidiae imperare parat. Adherbal, tamen etsi Romam legatos miserat, qui senatum docerent de caede fratris et fortunis suis; tamen, fretus multitudine militum, parabat

armis contendere. Sed, ubi res ad certamen venit, victus ex praelio profugit in provinciam, ac deinde Romam contendit. Tum Jugurtha, patris consiliis, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum Romanum, neque adversus iram ejus usquam, nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua, spem habere. Itaque paucis diebus cum auro et argento multo Romam mittit, quis praecepit, uti primum veteres amicos muneribus expleant; deinde novos adquirant; postremo, quaecumque possint largiundo parare, ne cunctentur. Sed, ubi Romam legati venere, et, ex praecepto regis, hospitibus, aliisque, quorum ea tempestate auctoritas pollebat, magna misere; tanta commutatio incessit, uti ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Jugurtha veniret; quorum pars spe, alii praemio inducti, singulos ex senatu ambiundo, nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. Igitur, legati ubi satis confidit, die constituto, senatus utrique datur. Tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus.

XIV. "PATRES conscripti, Micipsa, pater meus, moriens, praecepit, uti regnum Numidiae tantummodo procuratione existumarem meum; ceterum jus et imperium penes vos esse: simul eniterer domi militiaeque quam maximo usui esse populo Romano: vos mihi cognatorum, vos in adfinium locum ducerem: si ea fecissem, in vestra amicitia exercitum, divitias, munimenta regni habere. Quae cum [praecepta parentis mei] agitare, Jugurtha, homo omnium quos terra

fulsinet, sceleratissimus, contempto imperio vestro, Massinissae me nepotem, et jam ab stirpe focium et amicum populo Romano, regno fortunisque omnibus expulit. Atque ego, Patres conscripti, quoniam eo miseriarum venturus eram, vellem, potius ob mea, quam ob majorum beneficia posse auxilium petere; ac maxime debere mihi a populo Romano, quibus non egerem; secundum ea, si desideranda erant, uti debitis uterer. Sed, quoniam parum tuta per se ipsa probitas, neque mihi in manu fuit, Jugurtha qualis foret; ad vos confugi, Patres conscripti, quibus, quod miserrimum, cogor prius oneri, quam usui esse. Ceteri reges, aut bello victi in amicitiam a vobis recepti, aut in suis dubiis rebus societatem vestram adpetiverunt: familia nostra cum populo Romano bello Carthaginiensi amicitiam instituit; quo tempore magis fides ejus, quam fortuna petenda erat. Quorum progeniem vos, Patres conscripti, nolite pati frustra a vobis auxilium petere. Si ad impetrandum nihil causae haberem, praeter miserandam fortunam; quod paullo ante rex, genere, fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops, alienas opes exspecto; tamen erat majestatis Romani populi, prohibere injuriam, neque cujusquam regnum per scelus cresceret. Verum ego his sinibus ejectus sum, quos majoribus meis populus Romanus dedit; unde pater et avus una vobiscum expulere Syphacem et Carthaginienses. Vestra beneficia erepta sunt, Patres conscripti: vos in mea injuria despecti estis. Eheu me

miserum! Huccine, Micipsa pater, beneficia evasere, uti, quem tu parem cum liberis, regniq[ue] participem fecisti, is potissimum stirpis tuae extinctor sit? Nunquamne ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine, ferro, fuga versabimur? Dum Carthaginienses incolumes suere, jure omnia sacra patiebamur: hostes ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat. Postquam illa pestis ejecta, lacti pacem agitabamus; quippe quis hostis nullus, nisi forte quem jussissetis. Ecce autem ex improvviso, Jugurtha, intoleranda audacia, scelere atque superbia sese eferens, fratre meo, atque eodem propinquo suo, interfecto, primum regnum ejus scelus sui praedam fecit: post, ubi me isdem dolis nequit capere, nihil minus, quam vim, aut bellum expectantem, in imperio vestro, sicuti videtis, extorem patria, domo, inopem et coopertum miseriis effecit, ut ubivis tutius, quam in meo regno essem. Ego sic existimabam, Patres conscripti, ut praedicantem audiveram patrem meum: qui vestram amicitiam colerent, eos multum laborem suscipere; ceterum ex omnibus maxime tutos esse. Quod in familia nostra fuit, praestitit, uti in omnibus bellis vobis adestent: nos uti per otium tuti simus, in manu vestra est, Patres conscripti. Pater nos duos fratres reliquit; tertium, Jugurtham, beneficiis suis ratus nobis conjunctum fore: alter eorum necatus, alterius ipse ego manus impias vix effugi. Quid agam? quo potissimum infelix accedam? Generis praefidia omnia extincta sunt: pater,

uti necesse erat, naturae concessit: fratri, quem minime decuit, propinquus, per scelus vitam eripuit: adfines, amicos, propinquos ceteros, alium alia clades oppressit: capti ab Jugurtha, pars in crucem acti, pars bestiis objecti; pauci, quibus relicta anima, clausi in tenebris, cum moerore et luctu, morte graviolem vitam exigunt. Si omnia, quae aut amissi, aut ex necessariis advorsa facta sunt, incolumia manerent, tamen, si quid ex improvise accidisset, vos implorarem, Patres conscripti; quibus, pro magnitudine imperii, jus et injurias omnis curae esse decet. Nunc vero exsul patria, domo, solus, et omnium honestarum rerum egens, quo accedam, aut quos adpellem? nationesne, an reges, qui omnes familiae nostrae ob vestram amicitiam infesti sunt? an quoquam adire licet, ubi non majorum meorum hostilia monumenta plurima? aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit? Postremo, Masinissa nos ita instituit, Patres conscripti, ne quem coleremus, nisi populum Romanum, ne societates, ne foedera nova acciperemus: abunde magna praesidia nobis in vestra amicitia fore: si huic imperio fortuna mutaretur, una nobis occidendum esse. Virtute ac dis volentibus magni estis et opulenti: omnia secunda et obedientia sunt: quo facilius sociorum injurias curare licet. Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Jugurthae, parum cognita, transvorsos agat: quos ego audio maxuma ope niti, ambire, fatigare vos singulos, ne quid de absente, incognita causa, statuatis: fingere

me verba, fugam simulare, cui licuerit in regno manere. Quod utinam illum, cujus impio facinore in has miseras projectus sum, eadem haec simulantem videam; et aliquando aut apud vos, aut apud deos immortalis rerum humanarum cura oriatur: ne ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excruciat, impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis, mearumque miseriarum gravis poenas reddet. Jam, jam, frater, animo meo carissime, quamquam immaturo, et unde minime decuit, vita erepta est; tamen laetandum magis, quam dolendum puto casum tuum; non enim regnum, sed fugam, exilium, egestatem, et omnis has, quae me premunt, acriminas cum anima simul amisisti. At ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum praebeo, incertus quid agam; tuasne injurias persequar, ipse auxilii egens, an regno consulam, cujus vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet. Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset, neu vivere contemptus viderer, si, defessus malis, injuriae concessissem. Nunc neque vivere lubet, neque mori licet sine dedecore. Patres conscripti, per vos, liberos atque parentes, per majestatem populi R. subvenite misero mihi; ite obviam injuriae; nolite pati regnum Numidiae, quod vestrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae tabescere."

XV. POSTquam rex finem loquendi fecit, legati Jugurthae largitione magis, quam causa freti, paucis

respondent: "Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum: Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri, quod injuriam facere nequivisset: Jugurtham ab senatu petere, ne alium putarent, ac Numantiae cognitus esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent." Deinde utrique curia egrediuntur. Senatus statim consultitur: fautores legatorum, praeterea magna pars, gratia depravati, Adherbalis dicta contemnere, Jugurthae virtutem extollere laudibus; gratia, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et flagitio, sua quasi pro gloria, nitentur. At contra pauci, quibus bonum et aequum divitiis carius, subveniendum Adherbali, et Hiempsalis mortem severe vindicandam censebant; sed ex omnibus maxime Aemilius Scaurus, homo nobilis, impiger, factiosus, avidus potentiae, honoris, divitiarum; ceterum vitia sua calide occultans. Is postquam videt regis largitionem fumosam impudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne postula licentia invidiam accenderet, animum a consueti lubrici continuit.

XVI. Vixit tamen in senatu pars illa, qui verò pretium aut gratiam anteferebant. Decretum sit, uti decem legati regnum, quod nicipsa obtinuerat, inter Jugurtham et Adherbalem dividerent: cujus legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus, et tunc in senatu potens, quia consul, C. Gracco et M. Fulvio Flacco interfectis, acerrime victoriam nobilitatis in plebem exornarat. Eum Ju-

gurtha tametsi Romae in amicis habuerat, tamen accuratissime recepit: dando et pollicitando perfecit, uti fama, fide, postremo omnibus suis rebus commo- dum regis anteferebat. Reliquos legatos eadem via adgressus, plerosque capit: paucis carior fides, quam pecunia fuit. In divisione, quae pars Numidiae Mauretaniam attingit, agro, viris opulentior, Jugurthae traditur: illam alteram specie, quam usu, potiore, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

XVII. Res postulare videtur Africae situm paucis exponere, et eas gentis, quibuscum nobis bellum, aut amicitia fuit, attingere. Sed quae loca et nationes ob calorem, aut asperitatem, item solitudines minus frequentata sunt, de is haud facile compertum narraverim: cetera quam paucissimis absolvam. In divisione orbis terrae plerique in partem tertiam Africam posuere: pauci tantummodo Asiam et Europam esse; sed Africam in Europa. Ea finis habet, ab occidente, fretum nostri maris et oceani; ab ortu solis, declivem latitudinem, quem locum Catabathmon incolae adpellant. Mare saevum, importuosum: ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus: coelo, terra penuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum: plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro, aut bellis interire: nam morbus haud saepe quemquam superat. Ad hoc, malefici generis plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint,

quique postea accefferint, aut quomodo inter se permixti sint; quamquam ab ea fama, quae plerosque obtinet, diversum est; tamen, uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est, utique rem sese habere cultores ejus terrae putant, quam paucissimis dicam. Ceterum fides ejus rei penes auctores erit.

XVIII. AFRICAM initio habuere Gaetuli et Libyes, asperi, inculti; quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum, uti pecoribus. Hi neque moribus, neque lege, neque imperio cujusquam regebantur: vagi, palantes, qua nox coegerat, sedes habebant. Sed, postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interit, exercitus ejus, compositus ex variis gentibus, amisso duce, ac passim multis, sibi quique, imperium petentibus, brevi dilabitur. Ex eo numero Medii, Persae et Armeni, navibus in Africam transeunti, proximos nostro mari locos occupavere. Sed Persae intra oceanum magis: iique alveos navium inversos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi, aut mutandi copia erat: mare magnum et ignara lingua commercia prohibebant. Hi paullatim per connubia Gaetulos miscuere: et, quia saepe tentantes agros, alia, deinde alia loca petiverant, semet ipsi Numidas adpellavere. Ceterum adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta quasi navium carinae sunt. Medis autem et Armenis accessere Libyes (nam

hi propius mare Africum agitabant; Gaetuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus) hique mature oppida habuere; nam, fracto divisi ab Hispania, mutare res inter se instituerant. Nomen eorum paullatim Libyes corrumpere, barbara lingua Mauros pro Medis adpellantes. Sed res Persarum brevi adolevit: ac postea nomine Numidae, propter multitudinem a parentibus digressi, possidere ea loca, quae proxume Carthaginem Numidia adpellatur. Dein utrique alteris freti finitimos armis aut metu sub imperium cogere, nomen gloriamque sibi addidere; magis hi, qui ad nostrum mare processerant: quia Libyes, quam Gaetuli, minus bellicosi: denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis possessa est: victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere.

XIX. POSTEA Phoenices, alii multitudinis domi minuendae gratia, pars imperii cupidine, sollicitata plebe et aliis novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Leptim aliasque urbis in ora maritima condidere: haeque brevi multum auctae, pars originibus praesidio, aliae decori fuere: nam de Carthagine silere melius puto, quam parum dicere; quoniam alio properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon, qui locos Aegyptum ab Africa dividit, secundo mari, prima Cyrene est, colonia Theron, ac deinceps duae Syrtis, interque eas Leptis: dein Phoenon arae, quem Aegyptum versus, finem imperii habuere Carthaginenses: post aliae Punicae urbes. Cetera loca usque ad Maure-

tariam Numidae tenent: proxume Hispaniam Mauri sunt: super Numidiam Gaetulos accepimus partim in tuguriis, alios incultius vagos agitare; post eos Aethiopes esse; dein loca exusta solis ardoribus. Igitur bello Jugurthino pleraque ex Punicis oppida, et finis Carthaginiensium, quos novissime habuerant, populus Romanus per magistratus administrabat: Gaetulorum magna pars, et Numidia usque ad flumen Mulucham, sub Jugurtha erant: Mauri omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen, cetera ignarus populi Romani; itemque nobis neque bello, neque pace, antea cognitus. De Africa et ejus incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

XX. POSTQUAM, regno diviso, legati Africa discessere, et Jugurtha contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese videt; certum ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse, simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paullo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer, bellicosus: at is, quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus injuriae, metuens magis, quam metuendus. Igitur ex improvviso, finis ejus cum magna manu invadit, multos mortalis cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit; dein cum omni multitudine in regnum suum convertit, existumans dolore permotum Adherbalem injurias suas manu vindicaturum, camque rem belli

causam fore. At ille, quod neque se parem armis exitumabat, et amicitia populi Romani magis, quam Numidis fretus erat, legatos ad Jugurtham de injuriis questum misit: qui tametsi contumeliosa dicta retulerant, prius tamen omnia pati decrevit, quam bellum sumere; quia tentatum antea secus cefferat. Neque tamen eo magis cupido Jugurthae minuebatur; quippe qui totum ejus regnum animo jam invaserat. Itaque non, ut antea, cum praedatoria manu, sed magno exercitu comparato bellum gerere coepit, et aperte totius Numidiae imperium petere. Ceterum, qua pergebat, urbis, agros vastare, praedas agere; suis animum, terrorem hostibus augere.

XXI. ADHERBAL ubi intellegit, eo processum, uti regnum aut relinquendum esset, aut armis retinendum, necessario copias parat, et Jugurthae obvius procedit. Interim haud longe a mari, prope Cirtam oppidum utriusque confedit exercitus: et, quia die extremum erat, praelium non inceptum. Ubi plerumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine, milites Jugurthini, signo dato, castra hostium invadunt; semisomnos partim, alios arma sumentes fugant funduntque: Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit, et, ni multitudo togatorum fuisset, quae Numidas insequentes moribus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret. Igitur Jugurtha oppidum circumfedit, vineis turribusque et machinis omnium generum expugnare adgreditur; maxime festinans tem-

pus legatorum antecapere, quos, ante praelium factum, Romam ab Adherbale missos audiverat. Sed, postquam senatus de bello eorum accepit, [tres adolescentes] in Africam legantur, qui ambo reges adeant, senatus populi que Romani verbis nuncient, "velle et censere, eos ab armis discedere; de controversiis suis jure potius, quam bello disceptare; ita seque illisque dignum fore."

XXII. LEGATI in Africam maturantes veniunt, eo magis, quod Romae, dum proficisci parant, de praelio facto et oppugnatione Cirtae audiebatur: sed is rumor clemens erat. Quorum Jugurtha accepta oratione respondit: "sibi neque majus quidquam, neque carius auctoritate senati: ab adolescentia ita enisum, uti ab optumo quoque probaretur: virtute, non militia P. Scipioni, summo viro, placuisse: ob easdem artis ab Micipsa, non penuria liberorum, in regnum adoptatum: ceterum, quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum injuriam minus tolerare: Adherbalem dolis vitae suae insidiatum; quod ubi comperisset, sceleri obviam isse: populum Romanum neque recte, neque pro bono facturum, si ab jure gentium sese prohibuerint: postremo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum." Ita utrique digrediuntur. Adherbalis appellandi copia non fuit.

XXIII. JUGURTHA, ubi eos Africa decessisse ratus est, neque, propter loci naturam, Cirtam armis expugnare potest; vallo atque fossa moenia circumdat, tur-

ris exstruit, easque praesidiis firmat: praeterea dies, noctes, aut per vim, aut dolis tentare; defensoribus moenium praemia modo, modo formidinem ostentare; suos hortando ad virtutem erigere; prorsus intentus cuncta parare. Adherbal, ubi intellegit omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxilii spem nullam, penuria rerum necessariorum bellum trahi non posse; ex his, qui una Cirtam profugerant, duo maxime impigros delegit, eos multa pollicendo, ac miserando casum suum confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proximum mare, dein Romam pergerent.

XXIV. NUMIDAE paucis diebus iussa efficiunt: litterae Adherbalis in senatu recitatae, quarum sententia haec fuit. "Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, Patres conscripti, sed vis Jugurthae subigit: quem tanta lubido exstinguendi me invasit, uti neque vos, neque deos immortalis in animo habeat; sanguinem meum, quam omnia, malit. Itaque quintum jam mensem, socius et amicus populi Romani, armis obsessus teneor: neque mihi Micipsae patris beneficia, neque vestra decreta auxiliantur: ferro, an fame acrius urgear, incertus sum. Plura de Jugurtha scribere, dehortatur fortuna mea: etiam antea expertus sum, parum fidei miseris esse: nisi tamen intellego, illum supra, quam ego sum, petere, neque simul amicitiam vestram, et regnum meum sperare: utrum gravius existimet, nemini occultum est. Nam initio occidit Hiempsalem, fratrem meum; dein patrio regno me expulit:

—quae sane fuerint nostrae injuriae, nihil ad vos. Verum nunc vestrum regnum armis tenet: me, quem imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet: legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid reliquum, nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego quidem vellem, et haec quae scribo, et quae antea in senatu questus sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret. Sed, quoniam eo natus sum, ut Jugurthae scelus ostentui essem, non jam mortem neque aerumnas, tantummodo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. Regno Numidiae, quod vestrum est, uti lubet, consulite: me ex manibus impiis eripite, per maiestatem imperii, per amicitiae fidem; si ulla apud vos memoria avi mei, Masinissae.”

XXV. His litteris recitatis, fuere, qui exercitum in Africam mittendum censerent, et quam primum Adherbali subveniendum; de Jugurtha interim uti consuleretur, quoniam non paruisset legatis. Sed ab isdem regis fautoribus summa ope enisum, ne decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia devictum. Legantur tamen in Africam majores natu, nobiles, amplis honoribus: in quis M. Scaurus, de quo supra memoravimus, consularis, et tum senatus princeps. Hi, quod in invidia res erat simul, et ab Numidis obsecrati, triduo navim descendere: dein brevi Uticam adpulsi, litteras ad Jugurtham mittunt, QUAM OCISSUME AD PROVINCIAM ACCEDAT; SEQUE AD EUM AB SENATU MISSOS. Ille ubi acce-

pit, homines claros, quorum auctoritatem Romae pol-
lere audiverat, contra inceptum suum venisse; primo commotus, metu atque lubricine divorfus agitabatur. Timebat iram senati, [ni paruisset legatis:] porro animus cupidine caccus ad inceptum scelus rapiebat. Vitit tamen in avido ingenio pravum consilium. Igitur, exercitu circumdato, summa vi Cirtam irrumpere nititur, maxime sperans, diducta manu hostium, aut vi, aut dolis, sese casum victoriae inventurum. Quod ubi secus procedit, neque, quod intenderat, efficere potest, uti prius, quam legatos conveniret, Adherbali potiretur; ne amplius morando, Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac, tamen etsi senati verbis minae graves nunciabantur, quod oppugnatione non desisteret, multa tamen oratione confusa, legati frustra discessere.

XXVI. Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum virtute moenia defensabantur, consili, deditione facta, propter magnitudinem populi Romani in-violatos sese fore, Adherbali suadent, uti seque, et oppidum Jugurthae tradat; tantum ab eo vitam pacificatur; de ceteris senatui curae fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Jugurthae rebatur; quia penes eosdem, si advorsaretur, cogendi potestas erat, ita, uti censuerant Italici, deditionem facit. Jugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat: dein omnis puberes, Numidas et negotiatores promiscue, uti quisque armis obviis, interfecit.

XXVII. Quon postquam Romae cognitum, et res in senatu agitari coepta, idem illi ministri regis interpellando, ac saepe gratia, interdum jurgiis trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac, ni C. Memmius, tribunus plebis designatus, vir acer, et infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset, id agi, uti per paucos factiosos Jugurthae scelus condonaretur, profecto omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa erat: tanta vis gratiae, atque pecuniae regis. Sed, ubi senatus delicti conscientia populum timet, lege Sempronia provinciae futuris consulibus, Numidia atque Italia decretae: consules declarantur P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius: Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit: deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur: stipendium, alia, quae bello usui forent, decernuntur.

XXVIII. At Jugurtha, contra spem nuncio accepto, quippe cui, Romae omnia venum ire, in animo haeserat; filium, et cum eo duo familiares, ad senatum legatos mittit: hisque, ut illis, quos Hiempsale interfecto miserat, praecepit, "omnis mortalis pecunia adgrediantur." Qui postquam Romam adventabant, senatus a Bestia consultus, PLACERETNE LEGATOS JUGURTHAE RECIPI MOENIBUS: lique decrevere, "nisi regnum, ipsumque deditum venissent, uti in diebus [proximis] decem Italia decederent." Consul Numidus ex senati decreto nunciari jubet: ita infectis rebus illi domum discedant. Interim Calpurnius, parato

exercitu, legat sibi homines nobilis, factiosos, quorum auctoritate, quae deliquisset, munita fore sperabat: in quis fuit Scaurus, cujus de natura et habitu supra memoravimus. Nam in consule nostro multae bonaeque artes animi et corporis erant, quas omnis avaritia praepediebat: patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissimus contra pericula et insidias. Sed legiones per Italiam Rhegium, atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam, transectae. Igitur Calpurnius initio, paratis commentibus, acriter Numidiam ingressus est, multos mortalis, et urbis aliquot pugnando capit.

XXIX. SED, ubi Jugurtha per legatos pecunia tentare, bellicque, quod administrabat, asperitatem ostendere coepit, animus acer avaritia facile conversus est. Ceterum socius et administrator omnium consiliorum assumitur Scaurus: qui, tametsi a principio, plerisque ex factione ejus corruptis, acerrume regem impugnaverat; tamen, magnitudine pecuniae, a bono honestoque in pravam abstractus est. Sed Jugurtha primum tantummodo belli moram redimebat, existumans, sese aliquid interitum Romae pretio, aut gratia effecturum: postea vero quam participem negotii Scaurum acceperat; in maxumam spem adductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus pacationibus praesens agere. Ceterum interea, fidei causa, mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Jugurthae Vagani; cujus rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis im-

peraverat; quoniam deditionis mora induciae agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in castra venit; ac pauca, praesenti consilio, locutus de invidia facti, atque in deditionem uti acciperetur, reliqua cum Bestia et Scauro secreta transigit: dein postero die, quasi per faturam exquisitis sententiis, in deditionem accipitur. Sed, uti pro consilio imperatum, elephantum triginta, pecus atque equi multi, cum parvo argenti pondere quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. In Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

XXX. POSTQUAM res in Africa gestas, quoque modo actae forent, fama divulgavit, Romae per omnes locos et conventus de facto consulis agitari: apud plebem gravis invidia: Patres probarentne tantum flagitium, an decretum consulis subverterent, parum constabat. Ac maxime eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a vero, bono impediabat. At C. Memmius, cujus de libertate ingenii et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras senati, concionibus populum ad vindicandum hortari: monere, ne rempublicam, ne libertatem suam desererent: multa superba, crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus impotens omni modo plebis animum accendebat. Sed, quoniam ea tempestate Memmii facundia clara pollensque fuit, decere exornavi, unam ex tam multis orationem perscribere; ac

potissimum, quae in concione, post reditum Bestiae, hujusmodi verbis differuit.

XXXI. "MULTA dehortantur a vobis, Quirites, ni studium reipublicae omnia superet; opes factionis, vestra patientia, jus nullum, ac maxime, quod innocentiae plus periculi, quam honoris, est. Nam illa quidem piget dicere, his annis xv. quam ludibrio fueritis superbiae paucorum; quam foede quamque inulti perierint vestri defensores; ut vobis animus ab ignavia atque seordia corruptus sit, qui ne nunc quidem, obnoxiiis inimicis, exsurgitis, atque etiam nunc timetis, quibus decet terrori esse. Sed, quamquam haec talia sunt, tamen obviam ire factionis potentiae animus subigit: certe ego libertatem, quae mihi a parente tradita est, experiar: verum id frustra, an ob rem faciam, in vestra manu situm, Quirites. Neque ego hortor, quod saepe majores vestri fecere, uti contra injurias armati eat. Nihil vi, nihil secessione opus: necesse est, fumet ipsi more praecipites eant. Occiso Tiberio Gracco, quem regnum parare aiebant, in plebem Romanam quaestiones habitae sunt: post C. Gracci et M. Fulvii caedem, item multi vestri ordinis in carcere necati sunt: utriusque cladis non lex, verum lubido eorum finem fecit. Sed sane fuerit regni paratio, plebi sua restituere: quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur, jure factum sit. Superioribus annis taciti indignabimini, aerarium expulsi; reges et populos liberos paucis nobilibus vestigal pendere; penes eosdem

et summam gloriam, et maxumas divitias esse: tamen haec talia facinora impune suscepisse, parum habuere: itaque postremo leges, majestas vestra, divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, qui fecere, pudet aut poenitet: sed incedunt per ora vestra magnifice, sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos ostentantes: perinde quasi honori, non praedae habeant. Servi aere parati imperia injusta dominorum non perferunt: vos, Quirites, imperio nati, aequo animo servitutem toleratis. At qui sunt hi, qui rempublicam occupavere? homines sceleratissimi, cruentis manibus, immani avaritia, nocentissimi, idemque superbissimi; quis fides, decus, pietas, postremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. Pars eorum occidisse tribunos plebis, alii quaestiones injustas, plerique caedem in vos fecisse, pro munimento habent. Ita quam quisque pessime fecit, tam maxime tutus est: metum a scelere suo ad ignaviam vestram transtulere; quos omnis eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere in unum coëgit: sed haec inter bonos amicitia est, inter malos factio. Quod si tam libertatis curam haberetis, quam illi ad dominationem accensi sunt; profecto neque res publica, sicuti nunc, vastaretur, et beneficia vestra penes optimos, non audacissimos, forent. Majores vestri, parandi juris et majestatis constituendae gratia, bis, per secessionem, armati Aventinum occupavere: vos pro libertate, quam ab illis accepistis, non summa ope nitimini? atque eo vehementius, quod majus de-

decus est, parta amittere, quam omnino non paravisse? Dicet aliquis, Quid igitur censes? vindicandum in eos, qui hosti prodidere rempublicam: non manu, neque vi, quod magis fecisse, quam illis accidisse indignum; verum quaestionibus et indicio ipsius Jugurthae: qui si dediticius est, profecto jussis vestris obediens erit: sin ea contemnit, scilicet existumabitis, qualis illa pax, aut deditio, ex qua ad Jugurtham scelerum impunitas, ad paucos potentis maxumae divitiarum, in rempublicam damna, dedecora pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet, et illa, quam haec tempora, magis placent, cum regna, provinciae, leges, jura, judicia, bella, paces, postremo divina et humana omnia penes paucos erant; vos autem, hoc est, populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere: nam servitutem quidem quis vestrum recusare audebat? Atque ego, tamen etsi viro flagitiosissimum existumo impune injuriam accepisse, tamen vos hominibus sceleratissimis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, nisi misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quantum importunitatis habent, parum est, impune male fecisse, nisi deinde faciendi licentia eripitur: et vobis aeterna sollicitudo remanebit, cum intellegitis, aut serviundum esse, aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem, aut concordiae quae spes? dominari illi volunt, vos liberi esse; facere illi injurias, vos prohibere: pos-

tremo sociis vestris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne in tam divorſis mentibus pax, aut amicitia eſſe? Quare moneo hortorque, ne tantum ſcelus impunitum omittatis. Non peculatus aerarii factus eſt, neque per vim ſociis creptae pecuniae: quae quamquam gravia, tamen conſuetudine jam pro nihilo habentur. Hoſti acerrumo prodita ſenati auctoritas, proditum imperium veſtrum: domi militiaeque reſpublica venalis fuit. Quae niſi quaefita erunt, ni vindicatum in noxios, quid reliquum, niſi ut illis, qui ea fecere, obediētes vivamus? nam impune quae libet facere, id eſt regem eſſe. Neque ego, Quirites, hortor, ut malitis civis veſtros perperam, quam recte feciſſe; ſed ne, ignoſcendo malis, bonos perditum eatis. Ad hoc in republica multo praeflat beneficii quam maleficii immemorem eſſe: bonus tantummodo ſegnior fit, ubi neglegas; at malus improbius. Ad hoc, ſi injuriae non ſint, haud ſaepe auxilii egeas.”

XXXII. HAEC atque alia huiusmodi ſaepe dicundo, Memmius populo perſuadet, uti L. Caſſius, qui tum praetor erat, ad Jugurtham mitteretur, interpoſita fide publica, Romam duceret; quo facilius indicio regis, Scauri et reliquorum, quos pecuniae captae arceſcebant, delicta pateſcerent. Dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relictī a Beſtia exercitui praeerant, ſecuti morem imperatoris, plurima et ſagaciſſima facinora fecere. Fuere qui, auro corrupti, elephantos Jugurthae traderent: alii perſugas vendere: pars ex

pacatis praedas agebant: tanta vis avaritiae in animos eorum, veluti tabes, invaſerat. At Caſſius, perlata rogatione a C. Memmio, ac percuſſa omni nobilitate, ad Jugurtham proſciſcitur; ei timido, et ex conſcientia diſſidenti rebus ſuis, perſuadet, “quo ſe populo Romano dedidiſſet, ne vim, quam miſericordiam, experi-ri mallet.” Privatin praeterea fidem ſuam interponit, quam ille non minoris, quam publicam ducebat: talis ea tempeſtate fama de Caſſio.

XXXIII. IGITUR Jugurtha, contra decus regium, cultu quam maxime miſerabili, cum Caſſio Romam venit: ac, tamen etſi in ipſo magna vis animi erat, conſirmatus ab omnibus quorum potentia aut ſcelere cuncta geſſerat, C. Baebium tribunum plebis magna mercede parat, cujus impudentia contra jus et injurias omnis munitus foret. At C. Memmius, advocata concione; quamquam regi infeſta plebes erat, et pars in vincula duci jubebat, pars, ni ſocios ſcleris aperiret, more majorum, de hoſte ſupplicium ſumi; dignitati, quam irae magis conſulens, ſedare motus, et animos molire, poſtremo confirmare, fidem publicam per ſeſe inviolatam fore. Poſt, ubi ſilentium coepit, producto Jugurtha, verba facit, Romae Numidiaque facinora ejus memorat, ſclera in patrem, fratresque oſtendit: “quibus juvantibus, quibusque miniſtris egerit, quamquam intellegat populus Romanus; tamen velle mani-ſeſta magis ex illo habere: ſi vera aperiret, in fide et clementia populi Romani magnam ſpem illi ſitam: ſi

reticeat, non fociis salutis fore; sese suasque spes corrupturum."

XXXIV. DEIN, ubi Memmius dicendi finem fecit, et Jugurtha respondere jussus est, C. Baebius tribunus plebis, quem pecunia corruptum supra diximus, regem tacere jubet: ac, tamen etsi multitudo, quae in concione aderat, vehementer accensa, terrebat cum clamore, vultu, saepe impetu atque aliis omnibus, quae ira fieri amat, vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione discessit; Jugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quæstio exagitabat, animi augescunt.

XXXV. EA erat tempestate Romae Numida quidam, nomine Massiva, Gulusæ filius, Masinissæ nepos: qui, quia, in dissensione regum, Jugurthae adversus fuerat, dedita Cirta et Adherbale interfecto, profugus ex Africa abierat. Huic Sp. Albinus, qui proximo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissæ sit, Jugurtham ob scelera invidia cum metu urgeat; regnum Numidiae ab senatu petat. Avidus consul belli gerundi, movere quam senescere omnia malebat: ipsi provincia Numidia; Minucio Macedonia evenerat. Quae postquam Massiva agitare coepit, neque Jugurthae in amicis satis praesidii est, quod eorum alium conscientia, alium mala fama et timor impediabat; Bomilcari, proximo ac maxime fido sibi, imperat, "pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivæ paret, ac maxime occulte; sin id parum pro-

cedat, quovis modo Numidam interficiat." Bomilcar mature regis mandata exsequitur: et, per homines talis negotii artifices, itinera egressusque ejus, postremo loca atque tempora cuncta explorat: deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati, paullo inconsultius Massivam adgreditur, illum obtruncat: sed ipse deprehensus, multis hortantibus, et inprimis Albino consule, indicium proficitur. Fit reus magis ex aequo bonoque, quam ex jure gentium, Bomilcar, comes ejus, qui Romam fide publica venerat. At Jugurtha manifestus tanti sceleris, non prius omisit contra verum niti, quam animum advortit, supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur, quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat; regno magis, quam vadibus consulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumtum foret. Et ipse paucis diebus profectus est, jussus ab senatu Italia decedere. Sed, postquam Roma egressus est, fertur saepe eo tacitus respiciens, postremo dixisse, URBEM VENALEM ET MATURE PERITURAM, SI EMPTOREM INVENERIT.

XXXVI. INTERIM Albinus, renovato bello, com meatum, stipendium, alia, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare; ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis, aut deditione, aut quovis modo bellum conficeret. At

contra Jugurtha trahere omnia, et alias, deinde alias morae caussas facere: polliceri deditiōem, ac deinde metum simulare: instanti cedere, et paullo post, ne sui diffiderent, instare: ita belli modo, modo pacis mora, consulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum consilii regis existimarent, neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum secordia magis, quam dolo, crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat, Albinus, Aulo fratre in castris pro praetore relicto, Romam decessit.

XXXVII. Ea tempestate Romae seditionibus tribunicii atrociter respublica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis, continuare magistratum nitebantur: quae dissensio totius anni comitia impediēbat. Ea mora in spem adductus Aulus, quem pro praetore in castris relictum supra diximus, aut conficiendi belli, aut terrore exercitus ab rege pecuniae capiundae, milites mense Januario ex hibernis in expeditionem evocat; magnis itineribus, hieme aspera, pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant. Quod quamquam et saevitia temporis, et opportunitate loci, neque capi, neque obsideri poterat: [nam circum murum, situm in praerupti montis extremo, planicies limosa hiemalibus aquis paludem fecerat] tamen, aut simulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut cupidine caecus, vineas agere, aggerem jacere, alia, quae incepto usui forent, properare.

XXXVIII. At Jugurtha, cognita vanitate atque imperitia legati, subdolos augere amentiam: missitare supplicantis legatos: ipse, quasi vitabundus, per saltuosa loca et tramites exercitum ducere. Denique Aulum spe pactiōis perpulit, uti, relicto Suthule, in abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur. Interea per homines callidos die noctuque exercitum tentabat: centuriones ducesque turmarum, partim uti transfugerent, [corrumpere;] alii, signo dato, locum uti defererent: ita delicta occultiora fore. Quae postquam ex sententia instruit, intempesta nocte, de improvviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. Milites Romani, tumultu percussi insolito, arma capere alii, alii se abdere, pars territos confirmare; trepidare omnibus locis: vis magna hostium; coelum nocte atque nubibus obscuratum; periculum anceps: postremo fugere, an manere, tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante corruptos diximus, cohors una Ligurum, cum duabus turmis Thracum, et paucis gregariis militibus, transire ad regem: et centurio primi pili tertiae legionis, per munitionem, quam, uti defenderet, acceperat, locum hostibus introeundi dedit: eaque Numidae cuncti irrumpere. Nostri foeda fuga, plerique abjectis armis, proximum collem occupavere. Nox atque praeda castrorum hostes, quo minus victoria uterentur, remorata sunt. Dein Jugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba facit: “ tametsi ipsum cum exercitu fame,

ferro clausum tenet, tamen se humanarum rerum memorem, si secum foedus faceret, incolumis omnis sub jugum missurum : praeterea, uti diebus decem Numidia decederet." Quae quamquam gravia et flagitii plena erant, tamen, quia mortis metu mutabant, sicuti regi libuerat, pax convenit.

XXXIX. SED, ubi ea Romae comperta sunt, metus atque moeror civitatem invasere : pars dolere pro gloria imperii : pars insolita rerum bellicarum timere libertati : Aulo omnes infesti, ac maxime qui bello saepe praeclari fuerant, quod armatus dedecore potius, quam manu, salutem quaesiverat. Ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam, ac deinde periculum timens, senatum de foedere consulebat : et tamen interim exercitui supplementum scribere : ab fociis et nomine Latino auxilia arcessere : denique modis omnibus festinare. Senatus ita, uti par fuerat, decernit, SUO ATQUE POPULI INJUSSU NULLUM POTUISSE FOEDUS FIERI. Consul impeditus a tribunis plebis ne, quas paraverat copias, secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur : nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus, in provincia hiemabat. Postquam eo venit ; quamquam persequi Jugurtham et mederi fraternae invidiae animus ardebat ; cognitis militibus, quos praeter fugam, soluto imperio, licentia atque lascivia corruperat, ex copia rerum statuit, nihil sibi agendum.

XL. INTEREA Romae C. Mamilius Limetanus, tribunus plebis, rogationem ad populum promulgat, " uti quaereretur in eos, quorum consilio Jugurtha senati decreta neglegisset ; quique ab eo in legationibus, aut imperiis pecunias acceperant ; qui elephantos, quique perfugas tradidissent ; item qui de pace, aut bello cum hostibus pactiones fecissent." Huic rogationi partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur ; occulte per amicos, ac maxime per homines nominis Latini et socios Italicos impedimenta parabant. Sed plebes, incredibile memoratu est, quam intenta fuerit, quantaque vi rogationem jussit, decreverit, voluerit ; magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura reipublicae : tanta lubido in partibus. Igitur, ceteris metu perculsis, M. Scaurus, quem legatum Bestiae supra docuimus, inter laetitiam plebis, et suorum fugam, trepida etiam tum civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quaesitores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. Sed quaestio exercita aspere violenterque ex rumore, et lubidine plebis : ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

XLI. CETERUM mos partium popularium et senati factionum, ac deinde omnium malarum artium, paucis ante annis Romae ortus, otio et abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. Nam, ante Cartha-

ginem deletam, populus et senatus Romanus placide modesteque inter se rempublicam tractabant: neque gloriae, neque dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed, ubi illa formido mentibus discessit; scilicet ea, quae secundae res amant, lascivia atque superbia incescere. Ita, quod in adversis rebus optaverant, otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidinem vertere: sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partis abstracta sunt; res publica, quae media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat: plebis vis soluta atque dispersa, in multitudine, minus poterat: paucorum arbitrio belli domique agitabatur: penes eosdem aerarium, provinciae, magistratus, gloriae triumphique erant: populus militia atque inopia urgebatur; praedas bellicas imperatores cum paucis diripiebant. Interea parentes, aut parvi liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia, sine modo modestiae invadere, polluere et vastare omnia; nihil pensi, neque sancti habere, quoad semet ipsa praecipitavit. Nam ubi primum [ex nobilitate] reperti sunt, qui veram gloriam injustae potentiae anteponerent; moveri civitas, et permixtio civilis, quasi discessio terrae, oriri coepit.

XLII. NAM postquam Tiberius et C. Gracchus, quorum majores Punico atque aliis bellis multum reipublicae addiderant, vindicare plebem in libertatem,

et paucorum scelera patefacere coepere; nobilitas noxia, atque eo percussa, modo per socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Graccorum actionibus obviam ierat; et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium, tribunum alterum, alterum triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverant. Et sane Gracchis, cupidine victoriae, haud satis moderatus animus fuit. Sed bono vinci satius est, quam malo more injuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubidine sua usa, multos mortalis ferro aut fuga exstinxit; plusque in reliquum sibi timoris, quam potentiae, addidit. Quae res plerumque magnas civitatis pestem dedit; dum alteri alteros vincere quovis modo, et victos acerbius ulcisci volunt. Sed, de studiis partium et omnibus civitatis moribus si singulatim, aut pro magnitudine parem disserere, tempus, quam res, maturius deferat. Quamobrem ad inceptum redeo.

XLIII. POST Auli foedus, exercitusque nostri foedam fugam, Q. Metellus et M. Silanus, consules designati, [provincias] inter se paraverunt: Metelloque Numidia venerat, acri viro, et quamquam adverso populi partium, fama tamen aequabili et inviolata. Is ubi primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collega ratus, ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exercitui, milites scribere, praesidia undique arcescere: arma, tela, equos,

cetera instrumenta militiae parare: ad hoc commeatum affatim: denique omnia, quae bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea patranda senati auctoritate focii nomenque Latinum, reges ultro auxilia mittere: postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque, ex sententia omnibus rebus paratis compositisque, in Numidiam profisciscitur, magna spe civium, cum propter bonas artis, tum maxime, quod adversum divitias animum invictum gerebat; et avaritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostrae opes confusae, hostiumque auctae erant.

XLIV. SED, ubi in Africam venit, exercitus ei traditur Sp. Albinus pro consule, iners, imbellis, neque periculi, neque laboris patiens, lingua, quam manu, promittior, praedator ex fociiis, et ipse praeda hostium, sine imperio et modestia habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis, quam ex copia militum auxilii, aut spei bonae accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum tempus comitiorum mora imminuerat, et expectatione eventus civium animos intentos putabat, non prius bellum adtingere, quam, majorum disciplina, milites laborare coëgisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, postquam decreverat non egredi provincia, quantum temporis aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat; nisi cum odos, aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed neque more militari vigiliae deducebantur: uti cuique lubebat, ab signis a-

berat. Lixae permixti cum militibus die noctuque vagabantur, et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum praedas certantes agere; eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio, et aliis talibus: praeterea, frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari: postremo, quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere, et alia amplius.

XLV. SED in ea difficultate Metellum non minus, quam in rebus hostilibus, magnum et sapientem virum fuisse comperior; tanta temperantia inter ambitionem saevitiamque moderatum. Namque edicto primum adjumenta ignaviae sustulisse, "ne quisquam in castris panem, aut quem alium coctum cibum venderet; ne lixae exercitum sequerentur; ne miles gregarius in castris, neve in agmine servum aut jumentum haberet:" ceteris arte modum statuisse: praeterea transvorsis itineribus quotidie castra movere; juxta, ac si hostes adessent, vallo atque fossa munire, vigiliis crebras ponere, et ipse cum legatis circumire: item in agmine in primis modo, modo in postremis, saepe in medio adesse, ne quispiam ordine egrederetur, uti cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma portaret. Ita prohibendo a delictis magis, quam vindicando, exercitum brevi confirmavit.

XLVI. INTEREA Jugurtha, ubi, quae Metellus agebat, ex nunciis accepit; simul de innocentia ejus certior Romae factus, dissidere suis rebus, ac tum de-

num veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum supplicis mittit, qui tantummodo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. Sed Metello jam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum. Itaque legatos alium ab alio divorsos adgreditur; ac, paullatim tentando, postquam opportunos cognovit, multa pollicendo persuadet, "uti Jugurtham maxime vivum, sin id parum procedat, necatum sibi traderent;" ceterum palam, quae ex voluntate forent, regi nunciari jubet. Deinde ipse paucis diebus, intento atque infesto exercitu, in Numidiam procedit: ubi, contra belli faciem, tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris: ex oppidis et napalibus praefecti regis obvii procedebant, parati frumentum dare, commeatum portare, postremo omnia, quae imperarentur, facere. Neque Metellus idcirco minus, sed pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere, et insidiis locum tentare. Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delecta manu, apud primos erat: in postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat: in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et praefectis cohortium dispertiverat, uti cum his permixti velites, quacumque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Jugurtha tantus dolus, tantaque peritia locorum et militiae erat, uti, absens,

an praefens, pacem, an bellum gerens perniciosior esset, in incerto haberetur.

XLVII. ERAT haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum venalium totius regni maxime celebratum; ubi et incolere, et mercari consueverant Italici generis multi mortales. Huc consul, simul tentandi gratia, si paterent opportunitates loci, praesidium imposuit; praeterea imperavit frumentum, et alia, quae bello usui forent: ratus id, quod res monebat, frequentiam negotiatorum et commeatum [juvaturum exercitum] etiam paratis rebus munimento fore. Inter haec negotia Jugurtha impensius modo legatos supplices mittere, pacem orare; praeter suam liberorumque vitam, omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, consul illectos ad prodicionem domum dimittebat: regi pacem, quam postulabat, neque abnuere, neque polliceri, et inter eas moras promissa legatorum expectare.

XLVIII. JUGURTHA ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac se suis artibus tentari animadvortit; quippe cui verbis pax nunciabatur, ceterum re bellum asperrimum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium tentati; coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur explorato hostium itinere, in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quas maxumas copias potest omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidiae, quam Ad-

herbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthal; a quo aberat mons ferme millia passuum xx. tractu pari, vastus ab natura et humano cultu: sed ex eo medio quasi collis oriebatur, in immensum pertinens, vestitus oleastro ac mirtetis, aliisque generibus arborum, quae humi arido atque arenoso gignuntur. Media autem planicies deserta, penuria aquae, praeter flumini propinqua loca: ea consista arbutis, pecore atque cultoribus frequentabantur.

XLIX. Igitur in eo colle, quem, transverso itinere, porrectum docuimus, Jugurtha, extenuata suorum acie, confedit: elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit, eumque edocet, quae ageret: ipse propior montem cum omni equitatu pedites dilectos collocat: dein singulas turmas atque manipulos circumiens monet atque obtestatur, "uti memores pristinae virtutis et victoriae seque regnumque suum ab Romanorum avaritia defendant: cum his certamen fore, quos antea victos sub jugum miserint: duces illis, non animum mutatum: quae ab imperatore decuerint, omnia suis provisa; locum superiorem, uti prudentes cum imperitis, ne pauciores cum pluribus, aut rudes cum bello melioribus manum conferent: proinde parati intenteque essent, signo dato, Romanos invadere: illum diem aut omnis labores et victorias confirmaturum, aut maxumarum acrumnarum initium fore." Ad hoc viritum, ut quemque, ob militare facinus, pecunia aut honore extulerat, commonefacere be-

neficii sui, et eum ipsum aliis ostentare: postremo, pro cuiusque ingenio, pollicendo, minitendo, obtestando, alium alio modo excitare: cum interim Metellus, ignarus hostium, monte degrediens cum exercitu conspicitur: primo dubius, quidnam insolita facies ostenderet, (nam inter virgulta equi Numidaeque confederant, neque plane occultati humilitate arborum, et tamen incerti, quidnam esset; cum natura loci, tum dolo, ipsi atque signa militaria, obscurati) dein, brevi cognitis insidiis, paullisper agmen constitit: ibi commutatis ordinibus, in dextero latere, quod proximum hostis erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit: inter manipulos funditores et sagittarios dispersit: equitatum omnem in cornibus locat: ac pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti instruxerat, transvorsis principiis, in planum deducit.

L. SED, ubi Numidas quietos, neque colle degredi animadvortit, veritus ex anni tempore et inopia aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum praemisit ad flumen, uti locum castris antecaperet; existumans, hostis crebro impetu et transvorsis praeliis iter suum remoraturus, et, quoniam armis dissiderent, lassitudinem et sitim militum tentaturos. Dein ipse pro re atque loco, sicuti monte descenderat, paullatim procedere: Marium post principia habere: ipse cum sinistrae alae equitibus esse, qui in agmine principes facti erant. At Jugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos suos praetergres-

sum videt, praesidio quasi duum millium pedum motem occupat, qua Metellus descenderat; ne forte cedentibus adversariis receptui, ac post munimento foret: dein, repente signo dato, hostis invadit. Numidae alii postremos caedere; pars a sinistra ac dextera tentare: infensi adesse atque instare: omnibus locis Romanorum ordines conturbare; quorum etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant, ludificati incerto praelio, ipsi modo eminus faucibantur, neque contra feriundi, aut manum conferendi copia erat. Antea jam docti ab Jugurtha equites, ubicumque Romanorum turba insequi coeperat, non confertim, neque in unum sese recipiebant, sed alius alio quam maxime divorsi. Ita numero priores, si ab persequendo hostis deterrere nequiverant, disiectos ab tergo, aut lateribus circumveniebant: sin opportunior fugae collis, quam campi fuerant, ea vero consueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere; nostros asperitas et insolentia loci retinebat.

LI. CETERUM facies totius negotii varia, incerta, foeda atque miserabilis: dispersi a suis pars cedere, alii insequi: neque signa, neque ordines observare: ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propulsare: arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti: nihil consilio, neque imperio agi: fors omnia regere. Itaque multum die processerat, cum etiam tum eventus in incerto erat. Denique omnibus labore et aestu languidis, Metellus ubi videt Numidas minus instare, paul-

latim milites in unum conducit, ordines restituit, et cohortis legionarias quatuor adversum pedites hostium collocat: eorum magna pars superioribus locis sessa confederat. Simul orare, hortari milites, "ne deficerent, neu paterentur hostis fugientes vincere: neque illis castra esse, neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent: in armis omnia sita." Sed ne Jugurtha quidem interea quietus: circumire, hortari, renovare praelium, et ipse cum delectis tentare omnia: subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

LII. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, certabant; ipsi pares, ceterum opibus disparibus. Nam Metello virtus militum erat, locus adversus: Jugurthae alia omnia, praeter milites, opportuna. Denique Romani, ubi intellegunt, neque sibi perfugium esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri, et jam die vesper erat; adverso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt. Amisso loco, Numidae fusi fugatique: pauci interiere; plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt. Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium praefectum ab Jugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius praetergressus est, paulatim suos in aequum locum deducit: ac, dum legatus ad flumen, quo praemissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat: neque renitit, quid ubique hostis ageret, explorare. Postquam Rutilius confedissem jam, et animo vacuum accepit, si-

mulque ex Jugurthae praelio clamorem augeri; veritus, ne legatus, cognita re, laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium itinere obsiceret, latius porrigit; eoque modo ad Rutili castra procedit.

LIII. ROMANI ex improvviso pulveris vim magnam animadvortunt, nam prospectum ager arbutis confitus prohibebat. Et primo rati humum aridam vento agitari: post, ubi aequabilem manere, et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident, cognita re, properantes arma capiunt, ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Deinde, ubi propius ventum, utrimque magno clamore concurrunt. Numidae tantummodo remorati, dum in elephantis auxilium putant; postquam impeditos ramis arborum, atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt: ac plerique, abjectis armis, collis, aut noctis, quae jam aderat, auxilio integri abeunt. Elephanti quatuor capti, reliqui omnes, numero quadraginta, interfecti. At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et praelio fessi laetique erant; tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique obviam procedunt. Nam dolus Numidarum nihil languidi, neque remissi patiebatur. Ac primo, obscura nocte, postquam haud procul inter se erant, strepitu, velut hostes adventare, alteri apud alteros formidinem simul, et tumultum facere: et paene imprudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque praemissi equites rem-

exploravissent. Igitur, pro metu, repente gaudium exortum, milites alius alium laeti adpellant, aëta edocent atque audiunt: sua quisque fortia facta ad coelum ferre. Quippe res humanae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet; adversae res etiam bonos delectant.

LIV. METELLUS in isdem castris quadriduo moratus, faucios cum cura reficit, meritos in praeliis more militiae donat, universos in concione laudat, atque agit gratias; hortatur, ad cetera, quae levia sunt, parem animum gerant: pro victoria satis jam pugnatum, reliquos labores pro praeda fore. Tamen interim transfugas et alios opportunos, Jugurtha ubi gentium, aut quid agicaret, cum paucisne esset, an exercitum haberet, ut sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat: ibique cogebat exercitum numero hominum ampliore, sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis, quam belli cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod, praeter regios equites, nemo omnium Numidarum ex fuga regem sequitur; quo cuiusque animus fert, eo discedunt: neque id flagitium militiae ducitur: ita se mores habent. Igitur Metellus ubi videt regis etiam tum animum ferocem; bellum renovari, quod, nisi ex illius lubidine, geri posset; praeterea iniquum certamen sibi cum hostibus, minore detrimento illos vinci, quam suos vincere; statuit non praeliis, neque acie, sed alio more bellum gerendum. Itaque in Numidiae loca opu-

lentissima pergit, agros vastat, multa castella et oppida, temere munita, aut sine praesidio, capit incenditque, puberes interficit: alia omnia militum praeda esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides; frumentum et alia, quae usui forent, adfatim praebita: ubicumque res postulabat, praesidium impositum. Quae negotia multo magis, quam praelium male pugnatum [ab suis] regem terrebant: quippe cui, spes omnis in fuga sita, sequi cogeatur; et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia, quod optimum videbatur, consilium capit: exercitum plerumque in isdem locis opperiri jubet; ipse cum selectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et avisi itineribus ignoratus Romanos palantis repente adgreditur: eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur; nemo omnium intactus profugit: et Numidae prius, quam ex castris subveniretur, sicuti iussi erant, in proximos collis discedunt.

LV. INTERIM Romae gaudium ingens ortum, cognitio Metelli rebus: ut seque et exercitum more majorum gereret; in adversa loco, victor tamen virtute fuisset; hostium agro potiretur; Jugurtham magnificum ex Auli secordia, spem salutis in solitudine, aut fuga coëgisset habere. Itaque senatus OB EA FELICITER ACTA DIS IMMORTALIBUS SUPPLICIA DECERNERE: civitas trepida antea et sollicita de belli eventu, laeta agere: fama de Metello praeclara esse. Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare;

cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret: meminisse, post gloriam invidiam sequi. Ita quo clarior erat, eo magis animi anxius: neque, post insidias Jugurthae, effuso exercitu praedari: ubi frumento, aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant: exercitus partim ipse, reliquos Marius ducebat. Sed igni magis, quam praeda, ager vastabatur. Duobus locis, haud longe inter se, castra faciebant: ubi vi opus erat, cuncti aderant; ceterum, quo fuga atque formido latius crescerent, divorsi agebant. Eo tempore Jugurtha per collis sequi: tempus, aut locum pugnae quaerere: qua venturam hostem audierat, pabulum et aquarum fontis, quorum penuria erat, corrumpere: modo se Metello, interdum Mario ostendere: postremos in agmine tentare, ac statim in collis regredi; rursus aliis, post aliis minitari: neque praelium facere, neque otium pati; tantummodo hostem ab incepto retinere.

LVI. ROMANUS imperator, ubi se dolis fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam, et in ea parte, qua sita erat, arcem regni, nomine Zamam, statuit obpugnare; ratus id, quod negotium poscebat, Jugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique praelium fore. At ille, quae parabantur, a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit; oppidanos hortatur, moenia defendant, aditis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibant, firmissimum. Praeterea pollicetur,

in tempore semet cum exercitu adfore. Ita compositis rebus, in loca quam maxime occulta discedit, ac post paulo cognoscit, Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam missum; quod oppidum primum omnium post malam pugnam ab rege defecerat. Eo cum dilectis equitibus noctu pergit, et jam egredientibus Romanis in porta pugnam facit: simul magna voce Siccenses hortatur, "uti cohortis ab tergo circumveniant: fortunam praeclari facinoris casum dare: si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem aeturos." Ac, ni Marius signa inferre, atque evadere oppido properavisset, profecto cuncti, aut magna pars Siccensium fidem mutavissent: tanta mobilitate sese Numidae agunt. Sed milites Jugurthini paullisper ab rege sustentati, postquam majore vi hostes urgent, paucis amissis, profugi discedunt.

LVII. MARIUS ad Zamam pervenit: id oppidum in campo situm, magis opere, quam natura munitum erat; nullius idoneae rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta moenia exercitu circumvenit: legatis imperat, ubi quisque curaret: deinde, signo dato, undique simul clamor ingens oritur: neque ea res Numidas terret; insensi intentique sine tumultu manent: praelium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars eminus glande aut lapidibus pugnare; alii succedere, ac murum modo subfodere, modo scalis adgredi: cupere praelium in manibus facere. Contra ea oppidani in

proximos saxa volvere; fudes, pila, praeterea picem sulphure et taeda mixtam ardentia mittere. Sed nec illos, qui procul manserant, timor animi satis muniverat: nam plerosque jacula tormentis, aut manu emissâ volnerabant; parique periculo, sed fama impari, boni atque ignavi erant.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improvviso castra hostium cum magna manu invadit; remisissis, qui in praesidio erant, et omnia magis, quam praelium exspectantibus, portam irrumpit. At nostri, repentino metu percussi, sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere, alii arma capere: magna pars volnerati, aut occisi. Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta, memores nominis Romani, grege facto, locum cepere, paullo, quam alii, editiorem: neque inde maxuma vi depelli quiverunt; sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrati: sin Numidae propius accessissent, ibi vero virtutem ostendere, et eos maxuma vi cadere, fundere atque fugare. Interim Metellus, cum acerrime rem gereret, clamorem hostilem ab tergo accepit: dein, converso equo, animadvortit, fugam ad se versus fieri; quae res indicabat popularis esse. Igitur equitatum omnem ad castra propere mittit, et statim C. Marium cum cohortibus sociorum; eumque, lacrumans, per amicitiam perque rempublicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostis inultos abire sinat: illi brevi mandata efficit. At Jugurtha muni-

mento castrorum impeditus, cum alii super vallum praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obtulerent, multis amissis, in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revortitur.

LIX. Igitur postero die, prius, quam ad obpugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agitare jubet: portas et proxima loca tribunis dispertit: deinde ipse pergit ad oppidum, atque, ut superiore die, murum adgreditur. Interim Jugurtha ex occulto repente nostros invadit: qui in proximo locati fuerant, paullisper terri perturbantur; reliqui cito subveniunt. Neque diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent: quibus illi freti, non, ut equestri praelio solet, sequi, dein cedere; sed adversis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem; ita expeditis peditibus suis, hostis paene victos dare.

LX. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi quisque legatus, aut tribunus curabat, eo acerrime niti; neque alius in alio magis, quam in sese spem habere: pariter oppidani agere; obpugnare, aut parare omnibus locis: avidius alteri alteros fauciare, quam semet tegere: clamor permixtus hortatione, laetitia, gemitu; item strepitus armorum ad coelum ferri: tela utrimque volare. Sed illi, qui moenia defendebant, ubi hostes paullulum modo pugnam remiserant,

intenti praelium equestre prospectabant: eos, uti quaeque Jugurthae res erant, laetos modo, modo pavidos animadvorteres: ac, sicuti audiri a suis, aut cerni possent, monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus, et huc, illuc, quasi vitabundi, aut jacentes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est (nam is in ea parte curabat) consulto lenius agere, ac dissidentiam rei simulare: pati Numidas sine tumultu regis praelium visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repente magna vi murum adgreditur: et jam scalis egressi milites prope summa ceperant, cum oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia praeterea tela ingerunt. Nostri primo resistere: deinde, ubi unae atque alterae scalae comminutae, qui supersteterant, adflicti sunt; ceteri, quoquo modo potuere, pauci integri, magna pars confecti vulneribus abeunt. Denique utrimque praelium nox diremit.

LXI. Metellus, postquam videt frustra inceptum, neque oppidum capi, neque Jugurtham, nisi ex insidiis, aut suo loco pugnam facere, et jam aestatem exactam esse, ab Zama discedit; et in his urbibus, quae ad se defecerant, fatisque munitae loco, aut moenibus erant, praesidia imponit. Ceterum exercitum in provinciam [quae proxima est Numidiae] hiemandi gratia collocat. Neque id tempus, ex aliorum more, quieti, aut luxuriae concedit: sed, quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere, et eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem,

qui Romae cum Jugurtha fuerat, et inde, vadibus datis, clam Massivae de nece iudicium fugerat, quod ei per maximam amicitiam, maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus adgreditur; ac primo efficit, uti ad se colloquendi gratia occultus veniat: dein fide data, "si Jugurtham vivum aut necatum tradidisset, fore, ut illi senatus impunitatem, et sua omnia concederet," facile Numidae persuadet, cum ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per conditiones ad supplicium traderetur.

LXII. Is, ubi primum opportunum, Jugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit; monet atque lacrumans obtestatur, "uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum, optume merenti, provideat: omnibus praeliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos aut occisos, regni opes comminutas esse: satis saepe jam et virtutem militum, et fortunam tentatam: cayeret, ne, illo cunctante, Numidae sibi consulant." His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati: "Jugurtham imperata facturum, ac sine ulla passione sese regnumque suum in illius fidem tradere." Metellus prope cunctos senatorii ordinis ex hibernis arcessiri jubet: eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more majorum, ex consilii decreto, per legatos Jugurthae imperat argenti pondo ducenta millia, elephantos omnis, equorum et armorum aliquantum. Quae postquam sine more facta sunt,

jubet omnes perfugas victos adduci: eorum magna pars, ut iustum erat, adducti; pauci, cum primum deditionis coepit, ad regem Bocchum in Mauritiam abierant. Igitur Jugurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus, cum ipse ad imperandum Tifsidium vocaretur, rursus coepit flectere animum suum, et ex mala conscientia digna timere. Denique multis diebus per dubitationem consumptis; cum modo taedio rerum adversarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret; multis magnisque praesidiis nequidquam perditis, de integro bellum sumit. Romae senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

LXIII. Per idem tempus Uticae forte C. Marius per hostias dis supplicante, "magna atque mirabilia portendi" haruspex dixerat: "proinde, quae animo agitabat, fretus dis ageret; fortunam quam saepissime experiretur: cuncta prospera eventura." At illum jam antea consulatus ingens cupido exagitabat: ad quem capiundum, praeter vetustatem familiae, alia omnia abunde erant; industria, probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, libidinis et divitiarum victor, tantummodo gloriae avidus. Sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciendis, non Graeca facundia, neque urbanis munditiis sese exercuit: ita inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo ubi primum tribunatum militarem a

populo petit, plerisque faciem ejus ignorantibus, facile notus per omnis tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit; semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerebat, dignus haberetur. Tamen is ad id locorum talis vir (nam postea ambitione praeceps datus est) petere non audebat. Etiam tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat. Novus nemo tam clarus, neque tam egregiis factis erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

LXIV. IGITUR, ubi Marius haruspices dicta eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur, ab Metello petundi gratia missionem rogat: cui quamquam virtus, gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemtor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum commotus insolita re, mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam monere, “ne tam prava inciperet, neu super fortunam animum gereret: non omnia omnibus cupiunda esse: debere illi res suas satis placere: postremo caveret id petere a populo Romano, quod illi jure negaretur.” Postquam haec atque talia dixit, neque animus Marii flectitur, respondit, “ubi primum potuisset per negotia publica, facturum sese, quae peteret.” Ad postea saepius eadem postulanti, fertur dixisse, “ne festinaret abire: satis mature illum cum filio suo consulatum petiturum.” Is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter xx. quae res Marium

cum pro honore, quem adfectabat, tum contra Metellum vehementer accenderat. Ita cupidine atque ira, pessimis consultoribus, grassari; neque facto ullo, neque dicto abstinere, quod modo ambitiosum foret: milites, quibus in hibernis praeerat, laxiore imperio, quam antea, habere: apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticae erat, criminosae simul, et magnifice de bello loqui: “dimidia pars exercitus sibi permitteretur, paucis diebus Jugurtham in catenis habiturum: ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis et regiae superbiae imperio nimis gauderet.” Quae omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res familiaris corruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. ERAT praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus, et ob eam causam mente paulum imminuta. Cui Metellus petenti, more regum uti sellam juxta poneret, item postea custodiae causa turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat; honorem, quod eorum modo foret, quos populus Romanus reges adpellavisset; praesidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Numidae traderentur. Hunc Marius anxium adgreditur atque hortatur, uti contumeliarum imperatoris cum suo auxilio poenas petat: hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione extollit: “illum regem,

ingentem virum, Masinissae nepotem esse : si Jugurtha captus, aut occisus, imperium Numidiae sine mora habiturum : id adeo mature posse evenire, si ipse consilium ad id bellum missus foret." Itaque et illum, et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque spes pacis impellit, uti Romam ad suos necessarios asperire in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissima suffragatione consulatus petebatur : simul ea tempestate plebes, nobilitate fusa per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI. INTERIM Jugurtha postquam, omissa deditione, bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum : civitates, quae ab se defecerant, formidine, aut ostentando praemia adflectere : communire suos locos ; arma, tela, alia, quae spe pacis amiserat, rescicere, aut commercari : servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia tentare : prorsus nihil intactum, neque quietum pati : cuncta agitare. Igitur Vagenfes, quo Metellus initio, Jugurtha pacificante, praesidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se conjurant : nam vulgus, uti plerumque solet, et maxime Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio adversum. Dein, compositis inter se rebus, diem tertium constituunt, quod is festus celebratusque per omnem Africam, ludum et

adsciviam magis, quam formidinem ostentabat. Sed, ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militares, et ipsum praefectum oppidi, T. Turpilius Silanum, alius alium domos suas invitant : eos omnis, praeter Turpilium, inter epulas obtruncant : postea milites palantis, inermes, quippe in tali die ac sine imperio, adgrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati, quis, acta consiliumque ignorantibus, tumultus ipse et res novae satis placebant.

LXVII. ROMANI milites, improvise metu, incerti ignarique, quid potissimum facerent, trepidare ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant : praesidium hostium, portae ante clausae fugam prohibebant : ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa, et alia, quae locus praebebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissimis infirmissimo generi resisti posse : juxta boni malique, strenui et imbelles inulti obtruncati. In ea tanta asperitate, saevissimis Numidis et oppido undique clauso, Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus : id misericordiae hospitis, an pactione, an casu ita evenerit, parum comperimus ; nisi, quia illi in tanto malo turpis vita fama integra potior, improbus intellabilisque videtur.

LXVIII. METELLUS, postquam de rebus Vagae actis comperit, paullisper moestus e conspectu abit ; deinde, ubi ira et aegritudo permixta, cum maxima cura vitum ire injurias festinat. Legionem, cum qua

hiemabat, et, quam plurimos potest, Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit: et postera die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullo superioribus circumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine, et jam abnuentis omnia, docet, "oppidum Vagam non amplius mille passuum abesse: decere illos reliquum laborem aequo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissimis atque miserrimis, poenas caperent:" praeterea praedam benigne ostentat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo late, pedites quam artificum ire, signa occultare jubet.

LXIX. VAGENSES ubi animum advortere, ad seorsum exercitum pergere, primo, uti erat res, Metellum rati, portas claudere; deinde, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, rursus Jugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvium procedunt. Equites peditesque, repente signo dato, alii vulgum effusum oppido caedere; alii ad portas festinare; pars turris capere: ira atque praedae spes amplius, quam lassitudo posse. Ita Vagenses biduum modo ex perfidia laetati: civitas magna et opulens poenae cuncta, aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi, unum ex omnibus profugisse, supra ostendimus, iussus a Metello causam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus, verberatusque, capite poenas solvit: nam is civis ex Latia erat.

LXX. PER idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi, et ipse eum suspiciens, novas res cupere; ad perniciem ejus dolum quaerere; diu nocturne fatigare animum: denique omnia tentando, socium sibi adjungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus suis; qui plerumque seorsum ab rege exercitum ducere, et omnis res exsequi solitus erat, quae Jugurthae fesso, aut majoribus adstricto superaverant: ex quo illi gloria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies infidiis statuitur: cetera, uti res posceret, ex tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum iussus habebat, ne ager, inultis hostibus, vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris percussus, ad tempus non venit, metusque rem impediēbat; Bomilcar simul cupidus incepta patranda, et timore focii anxius, ne, omisso vetere consilio, novum quaereret, litteras ad eum per homines fidelis mittit, "mollitiem secordiamque viri accusare: testari deos, per quos juravisset: praemia Metelli in pestem ne converteret: Jugurthae exitium adesse, ceterum scire, an virtute Metelli periret, id modo agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia, an cruciatum mallet."

LXXI. SED, cum hae litterae adlatae, forte Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat; ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primo cura, deinde, uti ae-

grum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam, negotiorum curator, fidus acceptusque, et omnium consiliorum, nisi novissimum, particeps. Qui postquam adlatas litteras audivit, ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introivit: dormiente illo epistolam, super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit; dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, post paullo expectatus, ubi neque epistolam reperit, et rem omnem, uti acta, cognovit, primo indicem persequi conatus; postquam id frustra fuit, Jugurtham placandi gratia accedit: "quae ipse paravisset, perfidia clientis sui praeventa;" lacrumans obtestatur "per amicitiam, perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet."

LXXII. Ad ea rex aliter, atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis, iram oppresserat; ne qua ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum Jugurthae dies, aut nox ulla quieti fuere: neque loco, neque mortali cuiquam, aut tempori satis credere: civis, hostis juxta metuere: circumspectare omnia, et omni strepitu pavescere: alio atque alio loco, saepe contra decus regium noctu requiescere: interdum somno excitus, arreptis armis tumultum facere: ita formidine, quasi recordia, exagitari.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus, tunc

quam ad integrum bellum, cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de profectioe, simul et invitum, et offensum sibi, parum idoneum ratus, domum dimittit. Et Romae plebes, litteris, quae de Metello ac Mario missae erant, cognitis, volenti animo de ambobus acceperant. Imperatori nobilitas, quae antea decori, invidiae esse: at illi alteri generis humilitas favorem addiderat: ceterum in utroque magis studia partium, quam bona, aut mala sua, moderata. Praeterea, seditiosi magistratus vulgum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arcessere, Marii virtutem in majus celebrare. Denique plebes sic accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant, relictis operibus, frequentarent Marium, et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita, perculsa nobilitate, post multas tempestates novo homini consulatus mandatur: et postea populus tribuno plebis, Manilio Mancino, rogatus, QUENI BELLET CUM JUGURTHA BELLUM GERERE? frequens Marium, iussit. Senatus paullo ante Metello decreverat: ea res frustra fuit.

LXXIV. Eodem tempore Jugurtha, amissis amicis; quorum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant; cum neque bellum geri sine administris posset, et novam fidem in tanta perfidia veterum experiri periculum duceret, varius incertusque agitabat: neque illi res, neque consilium, aut quisquam hominum satis pla-

cebat: itinera praefectosque in dies mutare: modo adversum hostes, interdum in solitudines pergere: saepe in fuga, ac post paullo spem in armis habere: dubitare, virtuti popularium, an fide minus crederet: ita, quocumque intenderat, res adversae erant. Sed, inter eas moras, repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Jugurtha pro tempore parati instructique: dein praelium incipitur. Qua in parte rex adfuit, ibi aliquamdiu certatum: ceteri omnes [ejus milites] primo concursu pulsi fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti: nam ferme Numidas in omnibus praeliis pedes magis, quam arma tuta sunt.

LXXV. Ea fuga Jugurtha impensius modo rebus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit, in oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiae cultus erat. Quae postquam Metello comperta, quamquam inter Thalam flumenque proximum, spatium millium quinquaginta, loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen, spe patrandi belli, [si ejus oppidi potitus foret] omnis asperitates supervadere, ac naturam etiam vincere adgreditur. Igitur omnia jumenta sarcinis levare jubet, nisi frumento dierum decem: ceterum utres modo, et alia aquae idonea portare. Praeterea conquirat ex agris, quam plurimum potest, domiti pecoris; eoque imponit vasa cujusque modi, pleraque ligata, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad

hoc, finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurimum quisque aquae portarent; diem locumque, ubi praesto fuerint, praedicat. Ipse ex flumine, quam proximam oppido aquam supra diximus, jumenta onerat: eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Deinde, ubi ad id loci ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita munitaque sunt, tanta repente coelo missa vis aquae dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret. Praeterea commineatus spe amplior; quia Numidae, sicuti plerique in nova deditione, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia magis usi: eaque res multum animis eorum addidit; nam rati sese dis immortalibus curae esse. Deinde postero die, contra opinionem Jugurthae, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re percussi, nihilo segnius bellum parare: idem nostri facere.

LXXVI. Sed rex nihil jam infectum Metello credens, quippe qui omnia, arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipsam, ceteris imperitantem, industria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu profugit: neque postea in ullo loco amplius una die, aut una nocte moratus, simulabat sese negotii gratia properare; ceterum prodicionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat: nam talia consilia per otium, et ex opportunitate capi. At Metellus, ubi oppidanos praelio intentos, simul oppidum et operibus, et loco munitum videt, vello sonaque molecula circum-

venit. Deinde locis ex copia maxime idoneis vineas agere, aggerem jacere, et super aggerem impositis turribus opus et administratos tutari. Contra haec oppidani festinare, parare: prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante labore praefectisque fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti: praeda omnis ab perfugis corrupta. Ii postquam murum arietibus feriri, resque suas afflictas vident, aurum atque argentum, et alia, quae prima ducuntur, domum regiam comportant: ibi vino et epulis onerati, illaque, et domum, et semet igni corrumpunt; et quas victi ab hostibus poenas metuerent, eas ipsi volentes pendere.

LXXVII. SED pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, "uti praesidium praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere; adversum quem neque imperia magistratum, neque leges valerent: ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, illorum socios fore." Nam Leptitani jam inde a principio belli Jugurthini ad Bestiam consulem, et postea Romam miserant, amicitiam societatemque rogatum. Deinde, ubi ea impetrata, semper boni fidelesque mansere, et cuncta a Bestia, Albino, Metelloque imperata navi fecerant. Itaque ab imperatore facile, quae petebant, adepti. Emisit eo cohortes Ligurum, quatuor, et C. Annius praefectus.

LXXVIII. ID oppidum ab Sidoniis conditum, quos accepimus, profugos ob discordias civilis, navibus in eos locos venisse: ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa, impares magnitudine, pari natura: quorum proxima terrae praealta sunt; cetera, uti fors tulit, alta; alia in tempestate vadosa. Nam ubi mare magnum esse, et saevire ventis coepit, limum arenamque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Ejus civitatis lingua modo conversa connubio Numidarum: leges, cultusque pleraque Sidonica; quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis aetatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant.

LXXIX. SED, quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus, non indignum videtur, egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare: eam rem locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleraque Africae insperabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio arenosus, una specie: neque flumen, neque mons erat, qui finis eorum discerneret; quae res eos in magno diuturno bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum adriverant; veriti, ne mox victos victoresque desectos alius adgrederetur, per inducias sponsonem faciunt, "uti certo die legati domo profiscerentur; quo in loco inter se obvii fuissent, is

communis utriusque populi finis haberetur." Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere: Cyrenenses tardius iere. Id secordiane, an casu acciderit, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tempestas haud secus, atque in mari retinere. Nam ubi, per loca aequalia et nuda gignentium, ventus coortus arenam humo excitavit, ea magna vi agitata, ora oculosque implere solet; ita prospectu impedito, morari iter. Postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se vident, et ob rem corruptam domi poenas metuunt; criminari, Carthaginienses ante tempus domo digressos, conturbare rem: denique omnia malle, quam victi abire. Sed cum Poeni aliam conditionem, tantummodo aquam, peterent, Graeci optionem Carthaginiensium faciunt, "vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel eadem conditione sese, quem in locum vellent, processuros." Philaeni, conditione probata, seque vitamque republicae condonavere: ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco Philaenis fratribus aras consecravere; aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

LXXX. JUGURTHA postquam, amissa Thala, nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus, pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque, et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem in unum cogit: ac paullatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria fa-

tere. Praeterea regis Bocchi proximos magnis muneribus, et majoribus promissis ad studium sui perducit; quis adjutoribus regem adgressus, impellit, uti adversum Romanos bellum suscipiat. Id ea gratia facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio hujusce belli legatos Romam miserat, foedus et amicitiam petitum; quam rem opportunissimam incepto bello pauci impediverant, caeci avaritia, quis omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. Etiam antea Jugurthae filia Bocchi nupserat. Verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur: quod singuli, pro opibus quisque, quam plurimas uxores, denas alii, alii plures habent; sed reges eo amplius. Ita animus multitudine distrahitur; nulla pro socia obtinet: pariter omnes viles sunt.

LXXXI. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt: ibi, fide data et accepta, Jugurtha Bocchi animum oratione accendit: "Romanos injustos, profunda avaritia, communis omnium hostis esse: eandem illos causam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubricinam imperitandi: quis omnia regna adversa sint: tum sese, paullo ante Carthaginienses, item regem Persen, post, uti quisque opulentissimus videatur, ita Romanis hostem fore." His atque aliis talibus dictis, ad Cirtam oppidum iter constituunt; quod ibi Metellus praedam captivosque et impedimenta locaverat. Ita Jugurtha ratus, aut, capta urbe, operae pretium fore; aut, si Romanus au-

xilio suis venisset, praelio sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem imminuere; ne moras agitando, aliud, quam bellum, mallet.

LXXXII. IMPERATOR postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti saepe jam victo Jugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit: ceterum haud procul ab Cirta, castris munitis, reges opperitur; melius ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accefferat, ex commodo pugnam facere. Interim Roma per litteras certior sit, provinciam Numidiam Mario datam: nam consulem factum, jam antea acceperat. Quis rebus supra bonum atque honestum percussus, neque lacrimas tenere, neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus, nimis moliter aegritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vortebant: alii bonum ingenium contumelia accensum esse: multi, quod jam parta victoria ex manibus eriperetur: nobis satis cognitum, illum magis honore Marii, quam injuria sua excruciatum, neque tam anxie latum fuisse, si ademta provincia alii, quam Mario, traderetur.

LXXXIII. IGITUR eo dolore impeditus, et quia stultitiae videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit, postulatum, "ne sine causa hostis populo Romano fieret: habere eum magnam copiam societatis amicitiaeque jungendae, quae potior bello esset: quamquam opibus confiderat, non debere incerta pro certis mutare: omne bellum sumi fa-

cile, ceterum aegerrime definere: non in ejusdem potestate initium ejus et finem esse: incipere cuivis, etiam ignavo licere; deponi, cum victores velint: proinde sibi regnoque consuleret, neu florentis res suas cum Jugurthae perditis misceret." Ad ea rex satis placide verba facit: "se se pacem cupere, sed Jugurthae fortunarum misereri; si eadem illi copia fieret, omnia conventura." Rursus imperator contra postulata Bocchi nuncios mittit: ille probare, partim abnuere. Eo modo saepe ab utroque missis remissisque nunciis, tempus procedere, et, ex Metelli voluntate, bellum intactum trahi.

LXXXIV. AT Marius, ut supra diximus, cupientissima plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus jussit, antea jam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare: singulos modo, modo universos laedere: dictitare, "se se consulatum ex victis illis spolia cepisse;" alia praeterea magnifica pro se, et illis dolentia. Interim, quae bello opus erant, prima habere: postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus sociisque arcescere: praeterea ex Latio fortissimum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos accire, et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis [secum proficisci.] Neque illi senatus, quamquam adversus erat, de ullo negotio abnuere audebat; ceterum supplementum etiam lactus decreverat: quia neque plebi militia volenti putabatur, et Marius aut belli usum, aut studia vulgi amissurus.

Sed ea res frustra sperata; tanta libido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quisque praeda locupletem, victorem domum rediturum, alia huiusmodi animis trahebant: et eos non paullum oratione sua Marius arrexerat. Nam, postquam, omnibus quae postulaverat, decretis, milites scribere volt, hortandi causa simul, et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi, concionem populi advocavit. Deinde hoc modo disse-

LXXXV. "Scio ego, Quirites, plerosque non isdem artibus imperium a vobis petere, et, postquam adepti sunt, gerere: primo industrios, supplicis, modicos esse; dehinc per ignaviam et superbiam aetatem agere: sed mihi contra ea videtur. Nam, quo universa respublica pluris est, quam consulatus aut praetura, eo maiore cura administrari, quam haec peti debere. Neque me fallit, quantum cum maximo beneficio vestro negotii sustineam. Bellum parare, simul, et aerario parcere; cogere ad militiam, quos nolis offendere; domi forisque omnia curare; et ea agere inter invidos, occurrentis, factiosos, opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii si deliquere, vetus nobilitas, majorum facta fortia, cognatorum et adfinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt: mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est et virtute, et innocentia tutari: nam alia infirma sunt. Et illud intellego, Quirites, omnium ora in me conversa esse: aequos bonosque favere: quippe beneficia mea reipublicae

procedunt; nobilitatem locum invadendi quaerere. Quo mihi acrius adnitendum est, ut neque vos capiamini, et illi frustra sint. Ita ad hoc aetatis a pueritia sui, ut omnis labores, pericula consueta habeam. Quae ante vestra beneficia gratuito faciebam, ea uti, accepta mercede, deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere: mihi, qui omnem actatem in optumis artibus egi, benefacore jam ex consuetudine in naturam vertit. Bellum me gerere cum Jugurtha iussistis; quam rem nobilitas aegerrime tulit. Quaeso, reputate cum animis vestris, num id mutare melius sit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc, aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiae ac multarum imaginum, et nullius stipendii: scilicet ut in tanta re, ignarus omnium, trepidet, festinet, sumat aliquem ex populo monitorem officii. Ita plerumque evenit, ut, quem vos imperare iussistis, is imperatorem alium quaerat. Ac ego scio, Quirites, qui postquam consules facti sunt, acta majorum, et Graecorum militaria praecepta legere coeperint; homines praeposteri. Nam gerere, quam fieri, tempore posterius, re atque usu prius est. Comparete nunc, Quirites, cum illorum superbia me hominem novum. Quae illi audire et legere solent, eorum partim vidi, alia egomet gessi: quae illi litteris, ego militando didici. Nunc vos existimate, facta an dicta plaris sint. Contemnunt novitatem meam; ego illorum ignaviam: mihi fortuna, illis

probra obiectantur; quamquam ego naturam unam et communem omnium existimo, sed fortissimum quemque generosissimum. Ac, si jam ex patribus Albini, aut Bestiae quaeri posset, mene, an illos ex se gigni maluerint, quid responsuros creditis, nisi, sese liberos quam optimos voluisse? Quod si jure me despiciunt, faciant idem majoribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit. Invident honori meo; ergo invideant et labori, innocentiae, periculis etiam meis, quoniam per haec illum cepi. Verum homines corrupti superbia ita aetatem agunt, quasi vestros honores contemnant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint. Ne illi falsi sunt, qui divorsissimas res pariter exspectant, ignaviae voluptatem, et praemia virtutis. Atque etiam cum apud vos, aut in senatu verba faciunt, pleaque oratione majores suos extollunt: eorum fortia facta memorando clariores sese putant; quod contra. Nam, quantum vita illorum praeclarius, tanto horum fecordia flagitiosior. Et profecto ita se res habet: majorem gloria posteris lumen est, neque bona neque mala in occulto patitur. Hujusce rei ego inopiam patior, Quirites; verum id, quod multo praeclarius est, meamet facta dicere licet. Nunc videte, quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi adrogant, id mihi ex mea non concedunt: scilicet, quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est; quam certe peperisse melius est, quam acceptam corrupisse. Equidem ego non ignoro, si jam respondere velint, abunde illis

cundam et compositam orationem fore. Sed, in maximo vestro beneficio, cum omnibus locis me vosque maledictis lacerent, non placuit reticere, ne quis modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem, ex animi sententia, nulla oratio laedere potest: quippe vera necesse est bene praedicet; falsam vita moresque mei superant. Sed, quoniam vestra consilia accusantur, qui mihi summum honorem, et maximum negotium imposuistis, etiam atque etiam reputate, num id poenitendum sit. Non possum fidei causa imagines, neque triumphos, aut consulatus majorum meorum ostentare; at, si res postulet, hastas, vexillum, phaleras, alia militaria dona; praeterea cicatrices advorso corpore. Hae sunt meae imagines, haec nobilitas, non haereditate relicta, ut illa illis, sed quae ego plurimis laboribus et periculis quaesivi. Non sunt composita verba mea: parum id facio; ipsa se virtus satis ostendit: illis artificio opus est, uti turpia facta oratione tegant. Neque litteras Graecas didici: parum placebat eas discere, quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerunt. At illa multo optuma reipublicae doctus sum; hostem ferire, praesidia agitare; nihil metuere, nisi turpem famam; hiemem et aestatem juxta pati; humi requiescere; eodem tempore inopiam et laborem tolerare. His ego praeceptis milites hortabor: neque illos aut colam, me opulenter; neque gloriam meam laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium. Namque, cum tute per molliem agas, exer-

citum supplicio cogere, id est, dominum, non imperatorem esse. Haec atque talia majores vestri faciundo seque remque publicam celebravere. Quis nobilitas fracta, ipsa dissimilis moribus, nos illorum aemulos contemnit; et omnis honores non ex merito, sed quasi debitos a vobis repetit. Ceterum homines superbissimi procul errant. Majores eorum omnia quae licebat, illis reliquere, divitias, imagines, memoriam sui praeclaram: virtutem non reliquere; neque poterant: ea sola neque datur dono, neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus aiunt, quia parum scite convivium exorno, neque histrionem ullum, neque pluris pretii coquum, quam villicum, habeo; quae mihi lubet confiteri. Nam ex parente meo, et ex sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriae, quam divitiarum; arma, non suppellectilem decori esse. Quin ergo, quod juvat, quod carum aestumant, id semper faciant; ament, potent; ubi adolescentiam habuere, ibi senectutem agant, in conviviis, dediti venuri et turpissimae parti corporis; sudorem, pulverem et alia talia relinquunt nobis, quibus illa epulis jucundiora sunt. Verum non est ita. Nam, ubi se omnibus flagitiis dedecoravere turpissimi viri, bonorum praemia ereptum eunt. Ita injustissime luxuria et ignavia, pessimae artes, illis qui coluere eas, nihil obficiunt; reipublicae innoxiae cladi sunt. Nunc, quoniam illis, quantum mores mei, non illorum flagitia poscebant, respondi, pauca de

republica loquar. Primum omnium, de Numidia bonum habetote animum, Quirites. Nam, quae ad hoc tempus Jugurtham tuta sunt, omnia removistis, avaritiam, imperitiam, superbiam. Deinde exercitus ibi est, locorum sciens; sed mehercule magis strenuus, quam felix. Nam magna pars avaritia, aut temeritate ducum adtrita est. Quamobrem vos, quibus militaris aetas, adnitimini mecum, et capeßite rempublicam: neque quemquam ex calamitate aliorum, aut imperatorum superbia metus ceperit. Egomet in agnine, in praelio consultor idem, et socius periculi vobiscum adero; neque vosque in omnibus rebus juxta geram. Et profecto, dis juvantibus, omnia matura sunt, victoria, praeda, laus: quae si dubia aut procul essent, tamen omnis bonos reipublicae subvenire decebat. Etenim ignavia nemo immortalis factus: neque quisquam parens liberis, uti aeterni forent, optavit; magis, uti boni honestique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si tinnidis virtutem verba adderent; nam strenuis abunde dictum puto."

LXXXVI. Hujusmodi oratione habita, Marius postquam plebis animos arrectos videt, propere commeatu, stipendio, armis, aliis utilibus navis onerat: cum his A. Manlium legatum proficisci jubet. Ipse interea milites scribere, non more majorum, neque ex classibus, sed uti cujusque libido erat, capite censos pleroque. Id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem consulis memorant; quod ab eo

genere celebratus auctusque erat; et homini potentiam quaerenti egentissimus quisque opportunissimus, cui neque sua curae, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum majore aliquanto numero, quam decretum erat, in Africam profectus, diebus paucis Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato; nam Metellus conspectum Marii fugerat, ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.

LXXXVII. SED consul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur: omnia ibi capta militibus donat: dein castella et oppida natura et viris parum munita adgreditur: praelia multa, ceterum alia levia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pugnae adesse: videre fugientis capi, occidi; fortissimum quemque tutissimum; armis libertatem, patriam parentesque et alia omnia tegi; gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere, et virtus omnium aequalis facta. At reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. Iia Jugurthae placuerat, speranti, mox effusos hostis invadi [posse;] Romanos, sicuti plerosque, remoto metu, laxius licentiusque futuros.

LXXXVIII. METELLUS interea Romanum profectus, contra spem suam, lactissimis animis excipitur: plebi patribusque, postquam invidia decesserat, iuxta earum. Sed Marius impigre prudenterque fuerat et

hostium res pariter adtendere: cognoscere quid boni utrisque, aut contra esset: explorare itinera regum, consilia et insidias antevenire: nihil apud se remissum, neque apud illos tutum pati: et Gaetulos, et Jugurtham, ex sociis nostris praedam agentes, saepe adgressus itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. Quae postquam gloriosa modo, neque belli patrandi cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus, et adversum se opportunissimae erant, singulas circumvenire: iia Jugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut praelio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum saepe miserat, "velle populi Romani amicitiam, ne quid ab se hostile timeret." Id simulaveritne, quo improvisus gravius accideret, an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum.

LXXXIX. SED consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire: partim vi, alia metu, aut praemia ostentando avortere ab hostibus. Ac primo mediocria gerebat, existumans, Jugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Sed, ubi procul abesse, et aliis negotiis intentum accepit, majora et aspera adgredi temptis visum. Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa, cujus conditor Hercules Libys memorabatur. Ejus cives apud Jugurtham immunes, levi imperio, et ob ea fidelissimi habebantur: muniti adversum hostis non moenibus modo, et armis atque viris, multo magis locorum asperitate.

Nam, praeter oppido propinqua, alia omnia vasta, inculta, egentia aquae, infesta serpentibus: quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior: ad hoc natura serpentium, ipsa perniciofa, siti magis, quam alia re, accenditur. Ejus potiundi Marium maxuma cupido invaserat, cum propter usum belli, tum quia res aspera videbatur; et Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm munitumque; nisi quod apud Thalam haud longe a moenibus aliquot fontes erant, Capsenses una modo, atque ea intra oppidum, jugi aqua, cetera pluvia utebantur. Id ibique, et in omni Africa, qui procul a mari incultius agebant, eo facilius tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte et ferina carne vesciebantur, neque salem, neque alia irritamenta gulae quaerebant: cibus illis adversum famem atque sitim, non lubricum, neque luxuriae erat.

XC. IGITUR consul, omnibus exploratis, credo, dis fretus; nam contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat; quippe etiam frumenti inopia tentabatur, quod Numidae pabulo pecoris magis, quam arvo student, et quodcumque natum fuerat, iussu regis in loca munita contulerant, ager autem aridus et frugum vacuus ea tempestate, nam aestatis extremum erat; tamen pro rei copia satis providenter exornat: pecus omne, quod superioribus diebus praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum adtribuit: A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et commentum locaverat,

ire jubet; se praedabundum post paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occulto, pergit ad flumen Tanam.

XCI. CETERUM in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas, aequaliter distribuerat, et ex coriis utres uti fierent, curabat: simul et inopiam frumenti lenire, et, ignaris omnibus, parare, quae mox usui forent. Denique sexto die, cum ad flumen ventum est, maxuma vis utrius effecta. Ibi castris levi munimento positus, milites cibum capere, atque, uti simul cum occasu solis egredierentur, paratos esse jubet; omnibus sarcinis abjectis, aqua modo seque et jumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur, noctemque totam itinere facto, confedit: idem proxuma facit: dein tertia, multo ante lucis adventum, pervenit in locum tumultuosum, ab Capsa non amplius duum millium intervallo; ibique, quam occultissime potest, cum omnibus copiis opperitur. Sed, ubi dies coepit, et Numidae nihil hostile metuentes multi oppido egressi; repente omnem equitatum, et cum his velocissimos pedites cursu tendere ad Capsam, et portas obsidere jubet: deinde ipse intentus propere sequi, neque milites praedari sinere. Quae postquam oppidani cognovere; res trepidae, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium potestate, coegere, uti deditionem facerent. Ceterum oppidum incensum: Numidae puberes interfecit; alii omnes venum dati: praeda militibus divisa.

Id facinus contra jus belli, non avaritia, neque scelere consulis admissum; sed quia locus Jugurthae opportunus, nobis aditu difficilis, genus hominum mobile, infidum, neque beneficio, neque metu coercitum.

XCII. POSTQUAM tantam rem Marius, sine ullo suorū incommodo patravit; magnus et clarus antea, major et clarior haberi coepit. Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur: milites, modesto imperio habiti simul, et locupletes, ad coelum ferre: Numidae magis, quam mortalem timere: postremo omnes socii atque hostes credere illi aut mentem divinam, aut deorum nutu cuncta portendi. Sed consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit: pauca, repugnantibus Numidis, capit; plura deserta, propter Capsensium miseria, igni corrumpit: luctu atque caede omnia complentur. Denique, multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, ad aliam rem adgreditur, non eadem asperitate, qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem. Namque haud longe a flumine Mulucha, quod Jugurthae Bocchique regnum disjungebat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu relicto: nam omnis natura, velut opere atque consulto praeceptis. Quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. Sed ea res forte, quam consilio, melius gesta. Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti et fontis aquae; aggeribus turribusque et aliis machinationibus locus

importunus; iter castellanorum angustum admodum, utrinque praecisum. Vineae cum ingenti periculo frustra agebantur: nam, cum eae paullum processerant, igni, aut lapidibus corrumpebantur; milites neque pro opere consistere, propter iniquitatem loci, neque inter vineas sine periculo administrare: optimus quisque cadere, aut fauciari; ceteris metus augeri.

XCIII. AT Marius, multis diebus et laboribus consumptis, anxius trahere cum animo, onitteretne inceptum, quoniam frustra erat, an fortunam opperiretur, qua saepe prospere usus. Quae cum multos dies, noctes aestuans agigaret, forte quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod avorsum praeliantibus erat, animum advortit inter saxa repentis cochleas: quarum cum unam atque alteram, dein plures peteret, studio legundi paullatim prope ad summum montis egressus est. Ubi, postquam solitudinem intellexit, more humani ingenii, cupido ignara visundi invadit. Et forte in eo loco grandis illex coaluerat inter saxa, paullulum modo prona, dein flexa atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert: cuius ramis modo, modo eminentibus saxis nifus Ligus, castelli planitiem perscribit; quod cuncti Numidae intenti praeliantibus aderant. Exploratis omnibus, quae mox usui fore ducebat, eadem regreditur, non temere, uti descendit, sed tentans omnia et circumspiciens. Atque Marium prope adit, acta edocet, hortatur, ab

ea parte, qua ipse escenderat, castellum tentet: pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure, promissa cognitum, ex praesentibus misit: quorum uti cuiusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nunciavere. Consulis animus tamen paullum arrectus. Itaque ex copia tubicinum et cornicinum, numero quinque quam velocissimos delegit, et cum his, praesidio qui forent, quatuor centuriones: omnis Liguri parere jubet, et ei negotio proximum diem constituit.

XCIV. SED, ubi ex praecepto tempus visum, paratis compositisque omnibus, ad locum pergit. Ceterum illi qui centuriis praeerant, praedocti ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus nifusque per saxa facilius foret: super terga gladii et scuta; verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul, et offensa quo levius streperent. Igitur praegrediens Ligus saxa, et si quae vestustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus adlevati facilius escenderent: interdum timidos insolentia itineris levare manu: ubi paullo asperior adscensus, singulos prae se inermes mittere; deinde ipse cum illorum armis sequi: quae dubia nilu videbantur, potissimum tentare, ac saepius eadem adscendens descendensque, dein statim digrediens, ceteris praecedere. Igitur, diu multumque fatigati, tandem in castrum perveniunt, desertum ab ea parte, quod omnes, sicuti aliis diebus, adversum hostis adierant. Marius, ubi

nunciis, quae Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos praelio Numidas habuerat, tum, vero cohortatus milites, et ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere, et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Numidae, saepe antea vincis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli moenibus sese tutabantur, sed pro muro dies noctesque agitare; maledicere Romanis, ac Mario recordiam objectare; militibus nostris Jugurthae servitium minari; secundis rebus feroces esse. Interim omnibus Romanis hostibusque praelio intentis, magna utrimque vi, pro gloria atque imperio his, illis pro salute certantibus, repente a tergo signa canere: ac primo mulieres et pueri, qui visum procefferant, fugere; deinde, uti quisque muro proximus erat; postremo cuncti, armati inermesque. Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere, ac plerosque tantummodo fauciare, dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriae certantes murum petere; neque quemquam omnium praeda morari. Sic forte correcta Marii temeritas, gloriam ex culpa invenit.

XCv. CETERUM, dum ea res geritur, L. Sulla quaesitor cum magno equitatu in castra venit; quos uti ex Latio et a fociis cogeret, Romae relictus erat. Sed, quoniam tanti viri res admonuit, idoneum visum est, de natura cultuque ejus paucis dicere: neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus; et L. Sisenna optime et diligentissime omnium qui eas res dixere,

persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciae, familia prope jam extincta majorum ignavia, litteris Graccis atque Latinis juxta atque doctissime eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior: otio luxurioso; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli: facundus, callidus, et amicitia facilis: ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis: multarum rerum, ac maxime pecuniae largitor. Atque felicissimam omnium ante civilem victoriam, numquam super industriam fortuna fuit; multique dubitare, fortior, an felicius esset: nam, postea quae fecerit, incertum habeo, pudeat magis, an pigeat differere.

XCVI. Igitur Sulla, ut supra dictum, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, solertissimus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc, milites benigne adpellare; multis rogantibus, aliis per se ipse dare beneficia, invitus accipere: sed ea properantius, quam aes mutuum reddere; ipse ab nullo repetere: magis id laborare, ut illi quam plurimi deberent: joca atque seria cum humillimis agere: in operibus, in agmine atque ad vigilias multus adesse: neque interim, quod prava ambitio solet, consulis, aut cujusquam boni famam laedere: tantummodo neque consilio, neque manu priorem alium pati; plerosque anteverire. Quis rebus, brevi, Mario militibusque carissimus factus.

XCVII. At Jugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utilis simul, et magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuncios mittit, "quam primum in Numidiam copias adduceret: praelii faciendi tempus adesse." Quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque pacis rationes trahere; rursus, uti antea, proximos donis corrumpit, ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut, integris suis finibus, bellam compositum foret. Eo praemio illectus Bocchus, cum magna multitudine Jugurtham accedit. Ita amborum exercitu conjuncto, Marius jam in hiberna proficiscentem, vix decima parte die reliqua, invadunt: rati noctem, quae jam aderat, visis sibi munimento fore, et, si visissent, nullo impedimento, quia locorum scierant; contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem. Igitur simul consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant; et, priusquam exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, denique antequam signum, aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non acie, neque ullo more praelii, sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt; qui omnes trepidi improviso metu, ac tamen vitatis memores, aut arma capiebant, aut capiendi alios ab hostibus defensabant: pars equos descendit, obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis, quam praelio similis fieri: sine signis, sine ordinibus equis pedibus permixti, cadere alios, alios obrun-

care, multos, contra adversos acerrime pugnantis, ab tergo circumvenire: neque virtus, neque arma satis tegere, quod hostes numero plures et undique circumfusi: denique Romani veteres, novique, et ob ea scientes belli, si quos locus, aut casus conjunxerat, orbes facere; atque ita ab omnibus partibus simul testi et instructi hostium vim sustentabant.

XCVIII. NEQUE in eo tam aspero negotio territus Marius, aut magis, quam antea, demisso animo fuit: sed cum turma sua, quam ex fortissimis magis, quam familiarissimis, paraverat, vagari passim; ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostis, ubi confertissimi oblitterant, invadere: manu consulere militibus, quoniam imperare, conturbatis omnibus, non poterat. Jamque dies consumtus erat, cum tamen barbari nihil remittere, atque, uti reges praeceperant, noctem pro se rati, acrius instare. Tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat: quorum in uno, castris parum amplo, fons aquae magnus erat; alter usui opportunus, quia, magna parte editus et praecipuus, pauca munimento quaerebat. Ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare jubet. Ipse paulatim dispersos milites, neque minus hostibus conturbatis, in unum contrahit: deinde cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, praelio deterrentur; neque tamen suos longius abire sinunt, sed, utroque colle multitudine circumdato,

effusi confedere. Dein crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari suo more lactari, exsultare, strepere vocibus: ipsi duces feroces, quia non fugerent, pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editionibus locis facilia visu, magnoque hortamento erant.

XCIX. PLURIMUM vero Marius imperitia hostium confirmatus, quam maximum silentium haberi jubet: ne signa quidem, uti per vigilias solebant, canere: deinde, ubi lux adventabat, defecsis jam hostibus et paullo ante somno captis, de improvviso vigiles, item cohortium, tummarum, legionum tubicines simul omnis signa canere, milites clamorem tollere, atque portis erumpere. Mauri atque Gaetuli ignoto et horribili sonitu repente excitati, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere aut providere quidquam poterant: ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formido, quasi recordia, ceperat. Denique omnes fusi fugatique: arma et signa militaria pleraque capta: pluresque eo praelio, quam omnibus superioribus interemti: nam somno et metu insolito impedita fuga.

C. DEIN Marius, uti coeperat, in hiberna; quae, propter comitatum, in oppidis maritimis agere decreverat: neque tamen secors victoria, aut insolens factus; sed pariter ac in conspectu hostium, quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dexteros, in sinistra A. Manlius, cum funditoribus et sagittariis,

praeterea cohortes Ligurum curabat: primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. Perfugae, minime cari et regionum scientissimi, hostium iter explorabant: simul consul, quasi nullo impo-
sito, omnia providere; apud omnes adesse; laudare, increpare merentis. Ipse armatus intentusque, item milites coge-
bat: neque secus, atque iter facere, castra munire; excubitu in portas cohortis ex legionibus, pro castris equites auxilia-
rios mittere: praeterea alios super vallum in munimentis locare, vigi-
lias ipse circumire, non diffidentia futuri, quae imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus
esset. Et sane Marius, illo et aliis temporibus belli, pu-
dore magis, quam malo, exercitum coercere; quod multi per ambitionem fieri aiebant; pars quod a pue-
ritia consuetam duritiam, et alia, quae ceteri miseriae vocant, voluptati habuisset. Nisi tamen res publica pa-
riter, ac saevissimo imperio, bene atque decore gesta.

CI. Igitur quarto denique die, haud longe ab oppido Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt: qua re hostis adesse intellegitur. Sed, quia di-
vorsi redeuntes, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant; consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, adversum omnia
paratus, ibidem opperitur. Ita Jugurtham spes frustra-
ta, qui copias in quatuor partis distribuerat, ratus ex omnibus aequae aliquos ab tergo hostibus venturos. In-
terim Sulla, quem primum adtigerant, cohortatus suos,

turmatim et quam maxime confertis equis ipse alii-
que Mauros invadunt: ceteri in loco manentes ab ja-
culis eminus emissis corpora tegere, et, si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites praelian-
tur, Bocchus cum peditibus, quos Volux, filius ejus, adduxerat, neque in priore pugna, in itinere morati,
adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod ibi Jugurtha cum plurimis. Dein Numida, cognito Bocchi adventu,
clam cum paucis ad pedites convertit: ibi Latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat: "nostros frustra pugnare; paullo ante Marium sua manu inter-
fectum:" simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna, satis impigre occiso pedite nostro, cru-
entaverat. Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei, quam fide nuncii terrentur: simulque barbari ani-
mos tollere, et in percussos acrius incedere. Jamque paul-
lum ab fuga aberant, cum Sulla, prosligatis, quos adversum ierat, Mauris ab latere incurrit. Bocchus statim avortitur. At Jugurtha, dum sustentare suos, et prope jam adeptam victoriam retinere cupit, circum-
ventus ab equitibus, dextra, sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque iterum Marius, fugatis equitibus, occurrit auxilio suis, quos pelli jam acceperat. Denique hostes undique fusi.
Tum spectaculum horribile campis patentibus: sequi, fugare; occidi, capi; equi, viri adfusi: ac multi, volentibus acceptis, neque fugere posse, neque quietem

pati; niti modo, ac statim concidere: postremo omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus; et inter ea humus infecta sanguine.

CH. POSTEA loci consul, haud dubie jam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post diem quintum, quam iterum barbari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, "duo quam fidissimos ad eum mitteret: velle de se, et de populi Romani commodo cum is differere." Ille statim L. Sullam et A. Manlium ire jubet. Qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere; ingenium aut avorsum uti flecterent, aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cujus facundiae, non aetati a Manlio concessum, pauca verba hujusmodi locutus. "Rex Bocche, magna nobis laetitia, cum te talem virum di monuere, uti aliquando pacem, quam bellum, malles; neu te optimum cum pessimo omnium Jugurtha miscendo commaculares; simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem et illum sceleratissimum persequi. Ad hoc, populo Romano jam inopi visum, amicos, quam servos quaerere: tutius rati, volentibus, quam coactis imperitare. Tibi vero nulla opportunior nostra amicitia; primum, quod procul absumus, in quo offensae minimum, gratia par, ac si prope adessemus; dein, quod parentes abunde habemus, amicorum neque nobis, neque cuiquam omnium satis. Atque hoc utinam a principio tibi placuisse pro-

fecto ex populo Romano ad hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala perpeffus esses. Sed, quoniam humanarum rerum fortuna pleraque regit, cui scilicet placuisse et vim et gratiam nostram experiri; nunc, quando per illam licet, festina, atque, ut coepisti, perge. Multa atque opportuna habes, quo facilius errata officiis superes. Postremo hoc in pectus tuum demitte, nunquam populum Romanum beneficiis visum: nam bello quid valeat, tute scis." Ad ea Bocchus placide et benigne; simul pauca pro delicto verba facit: "se non hostili animo, sed regnum tutatum arma cepisse: nam Numidiae partem, unde vi Jugurtham expulerat, jure belli suam factam, eam vastari ab Mario pati nequivisse: praeterea missis antea Romam legatis, repulsum ab amicitia. Ceterum vetera omittere, ac tum, si per Marium liceret, legatos ad senatum missurum." Dein, copia facta, animus barbari ab amicis flexus, quos Jugurtha, cognita legatione Sullae et Manlii, metuens id quod parabatur, donis corruperat.

CH. MARIUS interea, exercitu in hibernis composito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca sola, obsessum turrin regiam, quo Jugurtha perfugas omnis praesidium imposuerat. Tum rursus Bocchus, seu reputando, quae sibi duobus praeliis venerant, seu admonitus ab amicis, quos incorruptos Jugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validissima erant. Eos ad Marium, ac dein, si placeat,

Romam legatos ire jubet: agendarum rerum, et quocumque modo belli componendi licentiam permittere. Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur: deinde itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliisque, pavidi, sine decore ad Sullam perfugiunt, quem consul, in expeditionem proficiscens, pro praetore reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, ut meriti erant, sed adcurate ac liberaliter habuit; quare barbari et famam Romanorum avaritiae falsam, et Sullam, munificentiam in sese, amicum rati. Nam etiam temeraria largitio multis ignara: munificus nemo putabatur, nisi pariter volens: dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quaestori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consulatorque sibi adsit: copiam, fidem, magnitudinem regis sui, et alia, quae aut utilitas, aut benevolentiae credebant, oratione extollunt: dant Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies XL. ibidem operiuntur.

CIV. MARIUS postquam, infecto, quo intendebat negotio, Cirtam redit; de adventu legatorum certior factus, illosque et Sullam venire jubet, item L. Bellienum praetorem Uticae, praeterea omnis undique senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas eundi Romam sit ab consule: interea induciae postulabantur. Ea Sullae et plerisque placere: pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quae fluxae et mobiles semper in ad-

mutant. Ceterum Mauri, impetratis omnibus rebus, tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rufo, qui quaestor stipendium in Africam portaverat; duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus cum cetera, tum maxime benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romae legatis ejus, postquam errasse regem et Jugurthae scelere lapsum, deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus hoc modo respondetur. "Senatus et populus Romanus beneficii et injuriae memor esse solet; ceterum Boccho, quoniam poenitet, delicti gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, cum meruerit."

CV. Quis rebus cognitis, Bocchus per litteras a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret; cujus arbitratu de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio equitum atque peditum, funditorum Balcarum: praeterea sagittarii et cohors Peligna cum veteribus armis, itineris properandi causa: neque his secus, atque aliis armis, adversum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. Sed itinere, quinto denique die, Polux, filius Bocchi, repente in campis patentibus cum ille non amplius equitibus sese ostendit: qui temere et confuse euntes, Sullae aliisque omnibus et numerum praesentem vero, et hostilem metum efficiebant. Igitur sese quisque expedire, arma atque tela tentare, intendere: timor aliquantus, sed spes amplior, quippe vicinos, et adversum eos, quos saepe vicerunt. Interim equites, exploratum praemissi, rem, uti erat, quietam nuntiabant.

CVI. Volux adveniēns quaestorem adpellat: "sibi a patre Boccho obviam illis simul, et praesidio missum." Deinde eum et proximum diem sine metu conjuncti eunt. Post, ubi castra locata, et die vesper erat, repens Maurus incerto vultu ad Sullam adcurrit: "sibi ex speculatoribus cognitum, Jugurtham haud procul abesse:" simul, uti noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo feroci negat "se toties fufum Numidam pertimescere: virtuti suorum satis credere: etiam si certa pestis adesset, mansurum potius, quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertae ac forsitan post paullo morbo interiturae vitae parceret." Ceterum ab eodem monitus, uti noctu proficiscerentur, consilium adprobat: ac statim milites coenatos esse, in castris ignis quam creberrimos fieri, dein prima vigilia silentio egredi jubet. Jamque nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cum equites Mauri nunciant, "Jugurtham circiter duum millium intervallo ante confectum." Quod postquam auditum, tum vero ingens metus nostros invadit: credere, proditos a Voluce, et infidiis circumventos. Ac fuere, qui dicerent, manu vindicandum, neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.

CVII. At Sulla, quamquam eadem aestimabat, tamen ab injuria Maurum prohibet: suos hortatur, "uti fortem animum gererent: saepe antea paucis strenuis adversum multitudinem bene pugnatum: quanto

sibi in praelio minus peperissent, tanto tutiores fore: nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maximo metu nudum et caecum corpus ad hostis vortere." Deinde Volucem, quoniam hostilia faceret, maxumum Jovem obtestatus, ut sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, castris abire jubet. Ille lacrumans orare, "ne ea crederet: nihil dolo factum, magis calliditate Jugurthae, cui speculanti iter suum cognitum esset. Ceterum, quoniam neque ingentem multitudinem haberet, et spes omnesque ejus ex patre suo penderent, illum nihil palam asurum, cum ipse filius testis adesset: quare optimum factum videri, per media ejus castra palam transire: sese, vel praemissis, vel ibidem relictis Mauris, solum cum Sulla iturum." Ea res, ut in tali negotio, probata, ac statim profecti: quia de improvviso acciderant, dubio atque haesitante Jugurtha, incolumes transeunt. Deinde paucis diebus, quo ire intenderant, perventum.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multum et familiariter agebat: praemissus ab Jugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator, et subdole speculatum Bocchi consilia: praeterea Dabbar, Massugrae filius, ex gente Masinissae, ceterum materno genere impar; pater ejus ex concubina ortus erat; Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque: quem Bocchus fidum Romanis multis antea tempestatibus expertus, illico ad Sullam nuntiatum mittit, "patrum sese facere, quae populus Romanus vellet: col-

loquio diem, locum, tempus ipse dilegeret: consulta sese omnia cum illo integra habere: neu Jugurthae legatum pertimesceret: quo res communis licentius gereretur; nam ab insidiis ejus aliter caveri nequivisse." Sed ego comperior, Bocchum magis Punica fide, quam ob quae praedicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis adituisse, multumque cum animo suo volvere solitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam traderet: lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse.

CIX. Igitur Sulla: "pauca coram Aspare locuturum; cetera occulte, aut nullo, aut quam paucissimis praesentibus:" simul edocet, quae responderentur. Postquam, sicuti voluerat, congressi, dicit, "se missum a consule venisse quaesitum ab eo, pacem, an bellum agiturus foret." Tum rex, uti praeceptum, post diem decimum redire jubet; ac, nihil etiam nunc decrevisse, sed illo die responsum: deinde ambo in sua castra digressi. Sed, ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occulte arcessitur: ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur: praeterea Dabar internuncius, sanctus vir et ex sententia ambobus. At statim sic rex incipit.

CX. "NUMQUAM ego ratus sum fore, uti rex maximus in hac terra, et omnium quos novi, privato homini gratiam deberem. Et hercle, Sulla, ante te cognitum, multis orantibus, aliis ultro egomet optuli, nullius indigui. Id imminutum, quod ceteri dolere solent, ego lactor: fuerit mihi eguisse aliquando

amicitiae tuae, qua apud animum meum nihil carius habeo. Id adeo experiri licet: arma, viros, pecuniam, postremo quidquid animo lubet, sume, utere: et, quoad vives, numquam redditam gratiam putaveris; semper apud me integra erit: denique nihil, me sciente, frustra voles. Nam, ut ego aestumo, regem armis, quam munificentia, vinci, minus flagitiosum. Ceterum de re publica vestra, cujus curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque feci, neque factum unquam volui: finis meos advorsum armatos armis tutus sum. Id omitto, quando vobis ita placet: gerite, uti voltis, cum Jugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar, neque Jugurtham id intrare sinam. Praeterea, si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis."

CXI. An ea Sulla pro se breviter et modice; de pace et de communibus rebus multis disseruit. Denique regi patefacit, quod polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam amplius armis valuissent, non in gratiam habituros: faciendum aliquid, quod illorum magis, quam sua, retulisse videretur: id adeo in promptu esse, quoniam Jugurthae copiam haberet: quem si Romanis tradidisset, fore, uti illi plurimum deberetur; amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam nunc peteret, ultro adventuram." Rex primo negitare: "ad finitatem, cognationem, praeterea foedus intervenisse: ad hoc metuere, ne fluxa fide usus, popularium animos

avorteret, quis et Jugurtha carus, et Romani inviserant." Denique facpius fatigatus, leniter et ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem, cujus Numida, defessus bello, avidissimus, quae utilia visa, constituunt. Ita, composito dolo, digrediuntur.

CXII. At rex postero die Asparem, Jugurthae legatum adpellat: "sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse conditionibus bellum poni: quamobrem regis sui sententiam exquireret." Ille laetus in castra Jugurthae venit. Deinde ab illo cuncta edoctus, properato itinere, post diem octavum redit ad Bocchum, et ei nunciat, "Jugurtham cupere omnia, quae imperarentur, facere; sed Mario parum confidere: saepe antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fuisse. Ceterum si ambobus consultum et ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus, quasi de pace, in colloquium veniretur, ibique sibi Sullam traderet: cum talem virum in potestatem haberet, fore, uti jussu senatus atque populi Romani foedus fieret: neque hominem nobilem, non sua ignavia, sed ob rem publicam in hostium potestate, relictum iri."

CXIII. Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promittit; ceterum dolo, an vere, parum compemimus. Sed plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi adversae. Postea tempore et loco constituto, [in colloquium uti de pace veniretur] Bocchus Sullam modo, modo Jugurthae le-

gatum adpellare, benigne habere, idem ambobus polliceri. Illi pariter laeti, ac spei bonae pleni. Sed nocte ea, quae proxima fuit ante diem colloquio decretum, Maurus, adhibitis amicis, ac statim immutata voluntate remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse, vultu corporis pariter, atque animo varius: quae scilicet, tacente ipso, occulta peccatoris patefecisse. Tamen postremo Sullam arcessiri jubet, et ex ejus sententia Numidae insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit, et ei nunciatum est, Jugurtham haud procul abesse, cum paucis amicis et quaestore nostro, quasi obviis honoris caussa, procedit in tumulum, facillimum visu insidiantibus. Eodem Numida cum plerisque necessariis suis, inermis, ut dictum, accedit; ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obruncati: Jugurtha Sullae victus traditur, et ab eo ad Marium deductus.

CXIV. Per idem tempus adversum Gallos ab ducebus nostris, Q. Caepione et M. Manlio, male pugnatum; quo metu Italia omnis contremuerat. Illique et, inde ad nostram memoriam, Romani sic habuere; alia omnia virtuti suae prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloria certare. Sed, postquam bellum in Numidia confectum, et Jugurtham victum adduci Romanam nunciatum est, Marius consul absens factus, et ei decreta provincia Gallia: isque Kalendis Januariis magna gloria consul triumphavit. Ea tempestate spes atque opes civitatis in illo sitae.

C. CRISPI
SALLUSTII
HISTORiarum FRAGMENTA.

C. CRISPI
SALLUSTII

HISTORIARUM FRAGMENTA.

LIBER PRIMUS.

RES populi R. M. Lepido, Q. Catulo Coss. ac
deinde militiae et domi gestas composui. *Do-*
natus et Pomp. Messalinus.

Cato, Romani generis disertissimus, multa paucis
absolvit. *Servius et Aeron.*

Fannius vere. *Vidorinus.*

Nos in tanta doctissimorum hominum copia. *Ser-*
vius.

Neque me diversa pars in civilibus armis movit a
vero. *Arufan.*

Nobis primae dissensiones vitio humani ingenii eve-
nere, quod inquires atque indomitum, semper in cer-
tamine libertatis, aut gloriae, aut dominationis agit.
Priscianus.

Nam a primordio urbis ad bellum Persi Macedoni-
cum. *Idem.*

Res Romana plurimum imperio valuit, Ser. Sulpitio et M. Marcello Coss. omni Gallia cis Rhenum, atque inter mare nostrum atque Oceanum, nisi quae a paludibus invia fuit, perdomita. Optimis autem moribus et maxuma concordia egit populus Rom. inter secundum atque postremum bellum Carthaginiense. *Victorin. et Augustin.*

At discordia, et avaritia, atque ambitio, et cetera secundis rebus oriri sueta mala, post Carthaginis excidium maxume aucta sunt. Nam injuriae validiorum, et ob eas discessio plebis a patribus, aliaeque dissensiones domi fuere jam inde a principio: neque amplius, quam, regibus exactis, dum metus a Tarquinio, et bellum grave cum Etruria positum est, aequo et modesto jure agitur: dein fervili imperio patres plebem exercere, de vita atque tergo regio more consulere; agro peilere, et, ceteris expertibus, soli in imperio agere. Quibus saevitiis, et maxume foenoris onere oppressa plebes, cum, assiduus bellis, tributum simul et militiam toleraret, armata montem sacrum atque Aventinum insedit: tumque tribunos plebis et alia sibi jura paravit. Discordiarum et certaminis utrimque finis fuit secundum bellum Punicum. *Augustinus.*

Postquam, remoto metu Punico, simultates exercere vacuum fuit, plurimae turbae, seditiones, et ad postremum bella civilia orta sunt; dum pauci potentes, quorum in gratia plerique concesserant, sub honesto patrum aut plebis nomine, dominationes adfectabant,

bonique et mali cives adpellati, non ob merita in rem publicam, omnibus pariter corruptis, sed uti quisque locupletissimus et injuria validior: quia praesentia defendebat, pro bono ducebatur. Ex quo tempore majorum mores non paullatim, ut antea, sed torrentis modo praecipitati: adeo juvenus luxu atque avaritia corrupta est, uti merito dicatur, genitos esse, qui neque ipsi habere possent res familiares, neque alios pati. *Agellius et Augustin.*

Igitur venditis proscriptorum bonis, aut dilargitis. *Agellius.*

Id bellum excitabat metus Pompeii victoris Hiempsacem in regnum restituentis. *Idem.*

Maxumeque ferocia regis Mithridatis in tempore bellaturi. *Donatus et Aruſianus.*

Quin lenones et vinarii laniique, quorum praeterea vulgus in dies usum habet, precio compositi. *Carisus.*

Genus armis ferox, et servitii insolitum. *Aruſianus.*

M. AEMILII LEPIDI COS. AD P. R. ORATIO CONTRA SULLAN.

Clementia et probitas vestra, Quirites, quibus per ceteras gentis maxumi et clari estis, plurimum timoris mihi faciunt, adversus tyrannidem L. Sullae; ne, ipsi nefanda quae aestumatis, ea parum credendo de aliis, circumveniamini (praesertim cum illi spes omnis in scelere atque perfidia sit, neque se aliter tutum putet, quam si pejor atque instabilior metu vestro fuerit,

quo captivis libertatis curam miseria eximat) aut si provideritis, in tutandis periculis magis, quam in ulciscendo teneamini. Satellites quidem ejus, homines maximi nominis, non minus optimis majorum exemplis, nequeo fatis mirari, dominationis in vos servitium suum mercedem dant; et utrumque per injuriam malunt, quam optimo jure libere agere: praeclara Brutorum, atque Aemiliorum et Lutatorum proles, geniti ad ea, quae majores virtute peperere, subvertunda. Nam quid a Pyrrho, Hannibale, Philippoque et Antiocho defensum est aliud, quam libertas, et suae cuique sedes; neu cui, nisi legibus, pareremus? quae cuncta saevus iste Romulus, quasi ab externis rapta, tenet; non tot exercituum clade, neque consulis, et aliorum principum quos fortuna belli consumperat, satiat; sed tum crudelior, cum plerosque secundae res in miserationem ex ira vertunt. Quin solus omnium, post memoriam hominum, supplicia in post futuros composuit; quis prius injuria, quam vita certa esset? pravissimeque per scelus immanitatem adhuc tutus fuit; dum vos, metu gravioris servitii, a repetunda libertate terimini. Agendum atque obviam eundum est, Quirites, ne spolia vestra penes illum sint; non prolatandum neque votis paranda auxilia: nisi forte speratis, per taedium jam aut pudorem tyrannidis, esse eum per scelus occupata periculosius dimissurum. At ille eo processit, uti nihil gloriosum, nisi tutum, et omnia retinendae dominationis honesta existimet. Itaque

in quiete et otium cum libertate, quae multi probi potius, quam laborem cum honoribus, capessabant, nulla sunt. Hac tempestate serviendum, aut imperitandum: metuendus metus, aut faciendus, Quirites. Nam quid metus? quaeve humana superant, aut divina impolluta sunt? populus Romanus, paulo ante gentium moderator, exatus imperio, gloria, jure, agitandi inops, despectusque, ne servilia quidem alimenta reliqua habet. Seniorum et Latii magna vis, civitate, pro multis et ceteris factis a vobis data, per unum prohibentur: et plures innoxiae patrias sedes occupare pauci satellites, mercedem scelerum. Leges, judicia, aerarium, provinciae, reges, penes unum, denique necis civium et vitae licentia. Simul humanas hostias vidistis, et sepulchra infecta sanguine civili. Estne viris reliqui aliud, quam solvere injuriam, aut mori per virtutem? quoniam quidem unum omnibus finem natura, vel ferro septis, intermit: neque quisquam extremam necessitatem nihil minus, nisi muliebri ingenio, exspectat. Verum ego sedes, uti Sulla ait, qui praemia barbarum queror; et bellum cupiens, quia jura pacis repeto. Scilicet, quia non aliter salvi satisque tuti in imperio critis, nisi Vetus Picens, scriba Cornelius aliena bene parata proderint: nisi adprobaveritis omnes proscriptiones innoxiorum, ob divitias; cruciatus virorum illustrium; vastam urbem fuga et caedibus; bona civium miserorum, quasi Sclabricam praedam, venum aut dono datam. At estis mihi possessiones ex bonis proscriptionum: quod

quidem scelerum illius vel maximum est, non me, neque quemquam omnium satis tutum fuisse, si recte faceremus. Atque illa quae tum formidine mercatus sum, precio soluto, jure dominis tamen restituo; neque pati consilium est, ullam ex civibus praedam esse. Satis illa fuerint, quae rabie contracta toleravimus, manus conferentes inter se Romanos exercitus, et arma ab externis in nosmet versa. Scelerum et contumeliarum omnium finis sit. Quorum adeo Sullam non poenitet, ut et facta in gloria numeret, et, si liceat, avidius fecerit. Neque jam quid existumetis de illo, sed quantum vos audeatis, vereor: ne, alius alium principem expectantes, ante capiamini, non opibus ejus, quae fuitiles et corruptae sunt, sed vestra secordia, quam captum ire licet, et quam audeat tam videri felicem. Nam praeter satellites commaculatos, quis eadem vult? aut quis non omnia mutata, praeter victoriam? scilicet milites; quorum sanguine, Tarrulae Scyroque, pessumis servorum, divitiae partae sunt: an, quibus praelatus in magistratibus capiundis Fusidius, ancilla turpis, honorum omnium dehonestamentum? Itaque maximum mihi fiduciam parit victor exercitus, cui per tot vulnera et labores, nihil, praeter tyrannum, quaesitum est. Nisi forte tribuniciam potestatem eversum profecti sunt per arma, conditam a majoribus suis; utique jura et iudicia sibi met extorquerent: egregia scilicet mercede, cum relegati in paludes et silvas, contumeliam atque invidiam suam, praemia penes paucos intelligerent.

Quare igitur tanto agmine atque animis incedit? quia secundae res mire sunt vitiis obtentui; quibus labefactis, quam formidatus antea est, tam contemnetur: nisi forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et parricidio suo nomina indidit. Neque aliter populo Romano esse belli finem, ait, nisi maneat expulsa agris plebes, praeda civilis acerbissima; jus, iudiciumque omnium rerum penes se, quod populi Romani fuit. Quae, si vobis pax et concordia intelliguntur, maxima turbamenta reipublicae atque exitia probate: annuite legibus impositis: accipite otium cum servitio: et tradite exemplum posteris ad populum Romanum suimet sanguinis mercede circumveniendum. Mihi, quamquam, per hoc summum imperium, satis quaesitum erat nomini majorum, dignitati, atque etiam praesidio, tamen non fuit consilium privatas opes facere; potiorque visa est periculosa libertas quieto servitio. Quae si probatis, adeste Quirites, et bene juvantibus diis, M. Aemilium Consulem, ducem et auctorem sequimini ad recipiendam libertatem.

Tunc vero et posci, cum ceteri, ejusdem causa duces senatus rati, maxumo gaudio bellum irritare. *Nonius, irritare, provocare.*

Curionem quaesivit, uti adolescentior, et populi suffragiis integer, aetati concederet Mamerci. *Priscianus lib. x.*

Philippus, qui aetate et consilio ceteros anteibat. *Servius L. 11.*

ORATIO L. PHILIPPI CONTRA LEPIDUM.

Maxime vellem, P. C. rempublicam quietam esse, aut in periculis a promptissimo quoque defendi; denique prava incepta consultoribus noxae esse. Sed contra seditionibus omnia turbata sunt, et ab iis, quos prohibere magis decebat: postremo, quae pessimi et stultissimi decrevere, ea bonis et sapientibus faciunda sunt. Nam bellum, atque arma, quamquam vobis invisa, tamen, quia Lepido placent, sumenda sunt: nisi fortis cui pacem praestare, et bellum pati consilium est. Prodi dii boni, qui hanc urbem omni cura adhuc regitis: M. Aemilius, omnium flagitiosorum postremus, qui peior, an ignavio sit, deliberari non potest, exercitum opprimundae libertatis habet, et se e contempto metuendum effecit: vos mussantes, et retractantes verbis et vatum carminibus, pacem optatis magis, quam defenditis: neque intellegitis, mollitia decretorum vobis dignitatem, illi metum detrahi. Atque id iure; quoniam ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam cum exercitu adeptus est. Quid ille ob benefacta cepisset, cujus sceleribus tanta praemia tribuistis? At scilicet eos qui, ad postremum usque, legatos, pacem, concordiam, et alia huiusmodi decreverunt, gratiam ab eo peperisse. Imo despecti et indigni republica habiti, praedae loco aestimantur; quippe metu pacem repetentes, quo habitam amiserant. Equidem a principio, cum Etruriam conjurare, proscriptos accersiri, largitionibus rempublicam lacerari videbam, maturan-

dum putabam, et Catuli consilia cum paucis secutus sum. Ceterum illi, qui gentis Aemiliae benefacta extollebant, et ignoscendo populi Romani magnitudinem auxisse, nusquam etiam tum Lepidum progressum aiebant: cum privata arma opprimundae libertatis cepisset, sibi quisque opes aut patrocinia quaerendo, consilium publicum corruerunt. Attamen erat Lepidus latro cum calonibus et paucis sicariis, quorum nemo diurna mercede vitam mutaverit: nunc est pro conside cum imperio, non emto, sed dato a vobis, cum legitis adhuc iure parentibus: et ad eum concurrere homines omnium ordinum corruptissimi, flagrantes inopia et cupidinibus, scelerum conscientia exagitati; quibus quies in seditionibus, in pace turbatae sunt: hi tumultum ex tumultu, bellum ex bello ferunt, Saturnini olim, post Sulpicii, dein Marii Damasippique, nunc Lepidi satellites. Praeterea Etruria, atque omnes reliquiae belli arctatae: Hispaniae armis sollicitae: Mithridates in latere vestigalium nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello circumspicit: quin, praeter idoneum ducem, nihil abest ad subvertendum imperium. Quod ego vos oro atque obsecro, P. C. ut animadvertatis; ne patiamini licentiam scelerum, qualis rabiem, ad integros contactu procedere. Nam, ubi malos praemia sequuntur, haud facile quisquam gratuito bonus est. An expectatis dum, exercitu rursus admoto, ferro atque flamma urbem invadit? quod multo propius est ab eo, quo agitat, statu, quam ex pace et con-

cordia ad arma civilia: quae ille advorsum divina et humana omnia cepit, non pro sua, aut quorum simulat injuria, sed legum ac libertatis subvertundae. Angitur enim, ac laceratur animi cupidine et noxarum metu, expers consilii, inquit; haec atque illa tentans, metuit otium, odit bellum, luxu atque licentia carendum videt, atque interim abutitur vestra secordia: neque mihi satis consilii, metum, an ignaviam, an dementiam eam adpellem: qui videmini intenta mala, quasi fulmen, optare, se quisque ne attingat; sed prohibere ne conari quidem. Et quaeso considerate, quam conversa rerum natura sit. Antea malum publicum occulte, auxilia palam instruebantur, et eo boni malos facile anteibant: nunc pax, concordia disturbantur palam; defenduntur occulte. Quibus illa placent, in armis sunt: vos in metu. Quid expectatis? nisi forte pudet; aut piget recte facere. An Lepidi mandata animos movent? qui placere ait, sua cuique reddi; et aliena tenet; belli jura rescindi, cum ipse armis cogat; civitatem confirmari, quibus ademtam negat; concordiae gratia plebei tribuniciam potestatem restitui, ex qua omnes discordiae accensae. Pessume omnium atque impudentissime, tibine egestas civium, et luctus curae sunt, cui nihil est domi, nisi armis partum, aut per injuriam? alterum consulatum petis, quasi primum reddideris: bello concordiam quaeris, quo parta disturbatur: nostri proditor, istis infidus, hostis omnium bonorum. Ut te neque hominum, neque deorum, puder,

quos per fidem, aut perjurio violasti! qui, quando talis es, maneat in sententia, et retineas arma, te hortor; non prolatandis seditionibus inquiet ipse, nos in solitudine attineas. Neque te provinciae, neque leges, neque dii penates civem patiuntur. Perge, qua coepisti, ut quam maturume merita invenias. Vos autem, P. C. quousque cunctando rempublicam intutam patiemi- ni, et verbis arma tentabitis? Delectus advorsum vos habiti; pecuniae publice et privatim extortae; praesidia deducta atque imposita; ex lubricine leges impetrantur; cum interim vos legatos et decreta paratis. Et quanto, mehercule, avidius pacem petieritis, tanto bellum acrius erit; cum intellet, se metu magis, quam aequo et bono sustentatum. Nam qui turbas et caedem civium odisse ait, et ob id, armato Lepido, vos inermes retinet, quae victis toleranda sunt, ea, cum facere possitis, patiamini potius censet. Ita illi a vobis pacem, vobis ab illo bellum suadet. Haec si placent; si tanta torpedo animos oppressit, ut obliti scelerum Cinnae, cujus in urbem reditu, decus ordinis hujus interiit, nihilominus vos, atque conjuges, et liberos, Lepido permissuri sitis; quid opus decretis? quid auxilio Catuli? quin is et alii boni rempublicam frustra curant. Agite, uti lubet; parate vobis Cethegi, atque alia proditorum patrocina, qui rapinas et incendia instaurare cupiunt, et rursus advorsum deos penates manus armare. Sin libertas et vera magis placent, decernite digna nomine, et augete ingenium viris fortibus. Adest novus exer-

citus, ad hoc, coloniae veterum militum, nobilitas omnis, duces optumi; fortuna meliores sequitur: jam illa, quae collecta sunt, secordia nostra dilabentur. Quare ita censeo: quoniam Lepidus exercitum privato consilio paratum, cum pestumis, et hostibus reipublicae, contra hujus ordinis auctoritatem ad urbem ducit; ut Appius Claudius, interrex, cum Q. Catulo proconsule, et ceteris, quibus imperium est, urbi praesidio sint, operamque dent, ne quid respublica detrimenti capiat.

Uti Lepidus, et Catulus, decretis exercitibus, maturume proficiscerentur. *Carifus* L. III.

M. Lepido cum omnibus copiis Italia pulso, segnior neque minus gravis, sed multiplex cura patres exercebat. *Servius. Marius Victorinus in Ciceronem.*

Obviam ire, et commori hostibus. *Arustianus Messus.*

Lepidus poenitens consilii. *Carif.* L. III.

Sic vero quasi formidine attonitus, neque animo, neque auribus aut lingua competere. *Nonius: competere, rei cujusque meminisse, aut constanter valere.*

Prudens omnium, quae senatus censuerat. *Arustianus.*

Magnis operibus profectus, oppidum cepit, per L. Catilinam legatum. *Festus.*

Domitium proconsulem ex citeriori Hispania cum omnibus copiis, quas paraverat, arcessivit. *Prisc.* L. x. *Arcessivit, inquit, et laecessivit.*

Sanctus aliter, et ingenio validus. *Carif.* L. i. *aliter pro alias.*

Gens raro egressa finis suos. *Serv. ad. L. xi. Aeneid.*
Arustian. Messus.

Nisi cum ira belli defenuisset. *Prisc.* L. x.

Mauraverunt exercitum Dyrrachium cogere. *Arustianus Messus.*

Illo profectus, vicos castellaque incendere, et fuga castrorum deserta igni vastare: neque elato, aut securo esse animo, metu gentis ad furta belli peridoneae. *Non. Serv. ad. xi. Aeneid.*

Liberis ejus avunculus erat. *Donatus ad Phormionem Terentii.*

Nihil ob tantam mercedem sibi abnuituros. *Arustianus Messus.*

Infantum aliter sua sententia, atque aliarum mulierum. *Carif.* L. i. *aliter pro alias.*

Recens scripti. *Donat. Phorm. Act. v. Sc. 3. Carif. ii.*

Solis viis. *Donatus Phorm. Act. v. Sc. 8.*

Jussu Metelli cornicines occanuerunt. *Priscianus* L. x. *Servius ii. Georg. Virg. Dion. L. i. cap. 4.*

Nexuit catenae modo. *Prisc.* L. x.

Doctus militiam. *Arustian. Messus.*

Neque se recipere, aut instruere praelio quivere. *Prisc.* L. x.

Equi sine rectore exterriti, aut faucii consternantur. *Idem.* L. iv.

Occupatusque collis editissimus apud Hilerdam et cum multa opera circumdata. *Priscianus* L. v.

At inde nulla munitionis, aut requie mora, processit ad oppidum. *Priscianus* L. xviii. *requie pro requie Agreste. Caris. L. i.*

Ardebat omnis Hispania citerior. *M. Fabius Vindex de invent. Cic. L. i.*

* et pondere validam urbem multos dies restantem pugnando vicit. *Non.*

Itaque Sertorius, levi praesidio relicto in Mauritania, nactus obscuram noctem, actu secundo, furtivaque celeritate vitare praelium in transgressu conatus est. *Gellius* L. x. cap. 26. *Non. Marcel.*

Transgressos omnes, recipit mons Ballera, praeceptus a Lusitanis. *Idem ibidem.*

Earum aliae paullulum progressae, nimio simul et incerto onere, cum pavor corpora agitaverat, deprimebantur. *Idem.*

Locum editiorem, quam victoribus decebat, capit. *Serv. viii. Aeneidos. Arufian. Messus.*

Et mox Fusidius adveniens cum legionibus, postquam tantas asperitates, haud faciliem pugnantibus vadum, cuncta hosti quam suis opportunitiora videt. *Nonius.*

Cum Sertorius neque erumperet, tam levi copia, navibus fugam maturabat. *Serv. Fuld. Messus.*

Itineris eorum Metellus per litteras gnarus. *Arufianus.*

Itaque Servilius aegrotum Tarenti collegam prior transgressus, iter vortit ad Corycum, urbem inclutam: pastusque nemore, in quo crocum gignitur. *Prisc. Non.*

Ad Olympum atque Phaselida. *Prisc.*

Apud Corycum. *Idem.*

Apud Lethe oppidum, cui nomen oblivionis considerant. *Idem. Serv. ad i. Aeneidos.*

Repulsus a Lethe oppido. *Idem. Prisc.*

Apud Mutinam. *Idem.*

Apud Praeneste locatus. *Idem.*

Medio diei. *Messus.*

Quietam a bellis civitatem. *Idem.*

Militiae peritus. *Idem.*

Sertorius, portis turbam morantibus, et nullo, ut in terrore solet, generis aut imperii discrimine, per calorem corpora, ad medium quasi deosuper adstantium manibus in murum attollitur. *Non. Serv.*

Neque detrusus aliquotiens terretur. *Prisc. L. xv.*

Dubitavit acie pars. *Idem.*

Quos inter maxume. *Caris.*

Rumore primo. *Caris.*

Idem fecere Octavius et Q. Caepio sine gravi cuiusquam expectatione, neque sane ambitu publice. *Serv. ad iv. Aeneid. Ambire significat et rogare. Sallustius in Jugurtha: quos ego audio ambire, fatigare vos singulos. Dicebatur et ambio illum, pro rogo. Sallustius in i. Idem fecere, &c.*

Cum arae et alia diis sacrata, supplicium sanguine sedarentur. *Idem.*

Postremo ipsos colonos per miserias et incerta humani generis orare. *Idem ad illud x. Aeneid.*

— *per everſas, genitor, fumantia Trojae
Fixſidia obſtor.*

Ea paucis quibus peritia et verum ingenium eſt, a
nventibus. *Idem*

Peripenna tam paucis profectus, vera eſt acſtimandi.
Idem ad xii. Aeneid. v. 694.

LIBER SECUNDUS.

SARDINIA in Africo mari facie veſtigii humani, in or
entem, quam in occidentem latior prominet. *Gellius*
L. xiii. cap. 18. Non. Faciem, totius corporis formam
peripenna, id eſt, os, poſuit antiquitas prudens; ut ab a
pectu ſpecies, et a fingendo figura, ita a faſtura corporis
facies. Salluſt. L. ii. Sardinia, &c. Iſidorus.

Inde Ichnuſa appellata. *Solinus.*

Dubium an inſula ſit, quod Euri atque Auſtri ſuper
jaſtis fluctibus circumlavit. *Nonius, lavit pro lavat.*

Nam Sullam conſulem de reditu ejus legem feren
tem ex compoſito trib. pl. C. Herennius prohibebat.
Notat Gell. I. x. cap. 20. Salluſtium proprietatis in
verbis retinentiſſimum conſuetudini conceſſiſſe, et privile
gium, quod de Cn. Pompeii Magni patris reditu fereba
tur, legem appellatiſſe.

Nam procul, et diverſis ex regionibus. *Carifus,*
Aſper, procul, inquit, eſt e loco.

Obſtram fuere. *Carifus ibidem. Aſper, ait, vetuſti*
obſtram fuere, adverbio quam nomine uti maluit.

Urbe, patriaſque extorres. *Meſſus.*

Genus militum ſuetum a pueritia latrociniiſ. *Idem.*

Inter lacva moenium, et dextrum flumen Turiam,
quod Valentiam parvo intervallo praeterfluit. *Prife.*
L. v. et vi. Turiam dixit, qui accuſativus generis maſcu
lini eſt, non neutri.

In fiducia, quam argumentis, purgatiores dimittun
tur. *Donatus Phorm. Act. i. Sc. 3. et Hecyr. Act. iv.*
Sc. 4. Nonius. Fiducia eſt audacia. Servius.

Antequam regressus Sertorius inſtrueret pugnae ſu
os. *Arufianus.*

Iſpe animi atrox. *Idem.*

Copius integra. *Idem.*

Eodem anno in Macedonia C. Curio, principio ve
niſ cum exercitu profectus in Dardaniam, quibus po
tuit modis, dictas pecunias coegit. *Nonius, dicere, eſt,*
periculi.

Post, ubi in fiducia nimius. *Arufianus.*

Sed ipſi ſerunt taurum ex grege, quem prope litto
ra regebat Corſa nomine, Ligus mulier. *Prife. L. vi.*

Nam quaedam, Corſa nomine, Ligus mulier, cum
taurum ex grege, quem prope littora regebat, transna
tare ſolitum, atque per intervalla, corpore aucto, reme
tare videret, cupiens ſcire incognita ſibi pabula, taurum
a ceteris degredientem uſque ad inſulam navigio proſe
cuta eſt. Cujus regressu inſulae fertilitatem cognoscen
tes Ligures, ratibus eo proſecti, eamque nomine mu
lieris auctoris et ducis appellaverunt. *Iſidorus L. xiv.*
cap. 6.

Ne illa tauro parata sint. *Donatus* Aët. iv. Sc. 2. *Andriae*.

Daedalum ex Sicilia profectum, cum Minonis fugeret iram, atque opes. *Priscianus* L. vi. *Servius*.

Quem ex Mauritania rex Leptasta, proditionis instigulatum, cum custodibus miserat. *Priscianus* L. i.

Quos advorsum multi ex Bithynia volentes occurrere, falsum filium arguituri. *Priscianus* L. x.

Ut actione desisteret. *Messus*.

Vespera. *Carisus* L. ii.

Argentum mutuum arcessivit. *Priscianus* L. x.

Eam deditionem senatus, per nuncios Orestis cognitam, adprobat. *Priscianus* L. vi.

Nisi qua flumen Lurda Tauro monte defluens. *Idem ibidem*.

Frugum, pabulique laetus ager. *Arusianus, Servius* L. i. *Aeneidos*.

Neque Virgines nuptum a parentibus mittebantur, sed ipsae belli promptissimos delegebant. *Messus*.

Modestus ad omnia alia, nisi ad dominationem. *Donatus Phorm.* Aët. i. Sc. 2.

Noctu diuque stationes et vigilias tentare. *Carisus* L. ii.

At Lucullum regis cura machinata fames brevi fatigabat. Multique commeatus interierant insidiis latronum. *Prisc.* L. vii. et *Nonius*.

Namque primum Jasonem novo itinere maris Aetacae hospitii domum violasse. *Prisc.* L. viii.

Tartessum, Hispaniae civitatem, quam nunc Tyrii, mutato nomine Gadir, habent. *Priscianus* L. v.

Neque subsidii, uti soluerat, compositis. *Priscianus* L. x. Soluerat autem est solutus, fuerat.

Neque inermes ex praelio viros quemquam agnoturum. *Idem ibid.*

Ea continentia vir gravis, et nulla arte cuiquam inferior. *Arusian.* Non. in *Gravis*.

Omnes qui circum sunt, praeminent altitudine militum passuum duorum. *Arusianus*.

* et Poeni ferunt adversus A. N. C. M. *Donatus*.

Quia corpore et lingua percitum, et inquietem, nomine histronis vix sani, Barbuleium appellabant. *Priscianus* L. vi.

Audaciter. *Idem* xv.

Ibi Fimbriana seditione, qui regi per obsequelam orationis, et maxime odium Sullae, graves, carique erant. *Nonius*: *Obsequium neut. genere, obsequela fem.*

Moenibus deturbat. Non. *Deturbare*.

E muris canes sportis demittebant. *Idem*.

Ad hoc rumoribus, advorsa in pravitatem; secunda in casum; fortunam in temeritatem declinando, corrumpebant. *Idem*.

At Metellus in ulteriorem Hispaniam post annum regressus; magna gloria concurrentium undique virile et muliebre secus, per vias ac tecta omnium viscebatur: cum quaestor, C. Urbinus, aliique, cognita voluntate, eum ad poenam invitaverant; ultra Romanorum, et

mortalium etiam morem curabant, exornatis aedibus per aulae et insignia, scenisque ad ostentationem hietrionum fabricatis: simul croco sparsa humus, et alia in modum templi celeberrumi. Praeterea, cum sedenti transenna demissum Victoriae simulacrum, cum machinato strepitu tonitruum, coronam capiti imponebat; tum venienti thure, quasi Deo, supplicabatur. Toga picta plerumque amiculo erat ei accumbenti: epulae quae sitissimae; neque per omnem modo provinciam, sed trans maria, ex Mauritania volucrum et ferarum incognita antea plura genera: quibus rebus aliquantam partem gloriae demserat, maxime apud veteres et sanctos viros, superba illa, gravia, indigna R. imperio existimantes. *Macrob. Saturn. L. iii. cap. 13. Nonius. Sospiter. L. i.*

Ruuntque pars magna suis, aut proxumorum telis, ceteri vice pecorum obtruncabantur. *Nonius.*

Occurrere duci, et praelium accendere, adeo uti Metello in sagum, Hirtuleio in brachium tela venirent. *Idem.*

Avidisque ita, promptisque ducibus, uti Metellus ictu tragulae fauciaretur. *Idem.*

Sed Metellus in vulnere. *Don. Aët. v. Sc. 2. And.*

Primo incidit forte per noctem in renunculo piscantis. *Non.*

Ad hoc pauca piraticae adjungit actuaria navigia. *Idem in Piraticae naviculae.*

Omnia sacra corpora in ratem imposuisse. *Arusian.*

Suos equites hortatus vado transmittit. *Idem.*

Ictu eorum qui in flumine ruebant, necabantur. *Donatus Adelph. Aët. iii. Sc. 2.*

Circumventi dextra, unde ferrum erat, saxa, aut quid tale capiti adligebant. *Arusianus.*

Sed Metellus in ulteriore provincia. *Donatus ad Pborm. Aët. i. Sc. 4.*

Immane quantum animi exarsere. *Non. nomen possum pro adverbio.*

At illi quibus res incognita erat, ruere cuncti ad portus, incondita tenere. *Serv.*

Murum ab angulo dextri lateris ad paludem haud procul remotam duxit. *Serv. Fuldanus.*

LIBER TERTIUS.

EXAUDIRIQUE sonus Bacchanaliorum. *Macr. L. i. cap. 4. Saturn. Non.*

Diversa, uti solet rebus perditis, capeffunt: namque alii, fiducia gnaritatis locorum, in occultam fugam sparsi; alii globis eruptionem tentavere. *Prisc. L. x. Nonius.*

Unus constitit in agro Lucano, gnarus loci, nomine Publipor. *Id. L. vi. Probus Catholicis.*

Male jam affluetum ad omnis vis controversiarum. *Priscianus L. vi.*

Conjurazione claudit. *Idem L. x.*

Quasi par in oppido festinatio, et ingens terror erat, ne ex latere nova munimenta madore infirmarentur: nam moenia oppidi stagnabant, redundantibus clavis adverso aestu maris. *Non. in Mador.*

Equis et armis decoribus cultus. *Priscianus* L. vi.
Dedecores, inultique terga ab hostibus caedebantur.
Idem.

Contra ille calvi ratus, quarebat num somnio the-
saurus portenderetur. *Idem.* L. viii. *Non. in Calvitur.*

Parte consumpta, reliqua cadaverum ad diuturnita-
tem usus fallerent. *Priscianus* L. x.

EPISTOLA CN. POMPEII AD SENATUM.

Si advorsus vos, patriamque, et deos penates, tot la-
bores et pericula suscepissem, quotiens a prima adole-
scentia ductu meo scelestissimi hostes fusi, et vobis salus
quaesita est; nihil amplius in absentem me statuissetis,
quam adhuc agitis, P. C. quem contra aetatem projec-
tum ad bellum facissimum, cum exercitu optime me-
rito, quantum est in vobis, fame, miserruma omnium
morte, confecistis. Hac in spe populus R. liberos suos
ad bellum misit? haec sunt praemia pro vulneribus, et
totiens ob rempublicam fuso sanguine? fessius scribun-
do, mittundoque legatos, omnes opes et spes privatas
meas consumsi; cum interim a vobis per triennium
vix annuus sumtus datus est. Per deos immortalis, u-
trum censetis me vicem aerarii praestare, an exercitum
sine frumento et stipendio habere posse? equidem fa-
teor me ad hoc bellum majore studio, quam consilio,
profectum: quippe qui, nomine modo imperii a vobis
accepto, diebus quadraginta exercitum paravi; hostis-
que in cervicibus jam Italiae agentes ab Alpibus in

Hispaniam summovi. Per eas iter aliud, atque Hanni-
ba, nobis opportunius patefeci. Recepi Galliam, Py-
renaeum, Laletaniam, Indigetis: et primum impetum
Sertorii victoris, novis militibus, et multo paucioribus,
sustinui: hiememque in castris inter saevissimos hos-
tes, non per oppida, neque ex ambitione mea, egi.
Quid dein praelia, aut expeditiones hibernas, oppida
excisa, aut recepta enumerem? quando res plus valet,
quam verba. Castra hostium apud Sucronem capta, et
praelium apud flumen Durium, et dux hostium, C.
Herennius, cum urbe Valentia et exercitu deleti, satis
clara vobis sunt: pro quis, o grati patres, egestatem et
fame redditis. Itaque meo et hostium exercitui par
conditio est. Namque stipendium neutri datur: victor
uterque in Italiam venire potest. Quod ego vos moneo,
quaesoque ut animadvertatis; neu cogatis necessitati-
bus privatim mihi consulere. Hispaniam citeriorem,
quae non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad in-
turnecionem vastavimus, praeter maritimas civitates,
quae ultro nobis sumtui onerique. Gallia, superiore an-
no, Metelli exercitum stipendio frumentoque aluit:
et nunc malis fructibus ipsa vix agitat. Ego non rem
familiarem modo, verum etiam fidem consumsi. Reli-
qui vos estis; qui nisi subvenitis, invito et praedicente
me, exercitus hinc, et cum eo omne bellum Hispaniae
in Italiam transgredientur.

Namque his, praeter solita vitiosis magistratibus,
cum per omnem provinciam infecunditate biennii

proximi grave pretium fructibus esset. *Non. grav-
multum.*

Hi saltibus occupatis, tum externorum agros inva-
dere: frumentique ex inopia gravi satias facta. *Idem
Satias pro satietas.*

Neque jam sustineri poterat immensum aucto mari,
et vento gliscenti. *Idem, Gliscit est congelascit, colligitur,
ignescit, crescit.*

Ac tum maxime, uti solet extremis in rebus, sibi
quisque carissimum domi recordari, cunctique omnium
ordinum extrema munia sequi. *Idem, Munia, officia.*

Et forte in navigando cohors una, grandi faselo vecta
a ceteris decurravit, marique placido a duobus praedon-
um myoparonibus circumventa. *Idem in voce Faselus,
et Myoparo.*

Eum, atque Metrophanem senatus magna industria
perquirebat, cum per tot scaphas, quas ad ostia cum
paucis fidis percunctatum miserant. *Idem et Carisus
L. 1.*

Duos quam maximos utres levi tabulae subjecit;
qua super, omni corpore, quietus invicem tractu pedis
quasi gubernator existeret: ea, inter molem atque in-
sulam mari, vitabundus classem hostium ad oppidum
pervenit. *Idem.*

Nam qui enare conati fuerant, isti saepe ferramen-
tis navium, aut vulnerati a suis, aut adficii alveos un-
darum vi, mulcato foede corpore, postremo tamen pe-
riere. *Idem, et Arusianus Messus.*

Nam tertia tunc erat, et sublima nebula coelum ob-
scurabat. *Non.*

Illum nautis forum. *Idem.*

ORATIO MACRI LICINII, TRIBUNI PLEBIS, AD PLEBEM.

Si, Quirites, parum existumaretis, quod inter jus a
maioribus relictum vobis, et hoc a Sulla paratum ser-
vium interesset; multis mihi discendum fuit, do-
cendumque, quas ob injurias, et quotiens a patribus ar-
mata plebes secessisset, utique vindices paravisset om-
nis juris sui, tribunos plebis. Nunc hortari modo reli-
quam est, et ire primum via, qua capeiundam arbitror
libertatem. Neque me praeterit, quantas opes nobilita-
tis solus, impotens, inani specie magistratus, pellere
dominatione incipiam; quantoque tutius factio noxio-
rum agat, quam soli innocentes. Sed praeter spem bo-
nam ex vobis, quae metum vicit, statui, certaminis ad-
versa pro libertate potiora esse forti viro, quam omni-
no non certavisse. Quamquam omnes alii creati pro
jure vestro vim cunctam et imperia sua, gratia, aut spe,
aut praemiis in vos convertere; meliusque habent,
mercede delinquere, quam gratis recte facere. Itaque
omnes concessere jam in paucorum dominationem,
qui per militare nomen, aerarium, exercitus, regna,
provincias occupavere, et arcem habent ex spoliis ves-
tris: cum interim, more pecorum, vos multitudo sin-
gulis habendos, fruendosque praebetis, exuti omnibus
quae majores reliquere: nisi quia vobismet ipsi per suf-

fragia, uti praefides olim, nunc dominos destinatis. Itaque concessere illic omnes: et mox, si vestra receptis, ad vos plerique: (raris enim animus est ad ea quae placent, defendenda) cetera validiorum sunt. Ad dubium habetis, ne obficere quid vobis uno animo per gentibus possit, quos languidos secordesque pertimere? nisi forte C. Cotta, ex factione media consul, aliter, quam metu jura quaedam tribunis pl. restituit. Et quamquam L. Sicius primus de potestate tribu loqui ausus, mussantibus vobis, circumventus erat; tamen prius illi invidiam metuere, quam vos injuria pertaesum est. Quod ego nequeo satis mirari, Quirites. Nam spem frustra fuisse intellexistis. Suilla mortuo, quod scelestum imposuerat servitium, finem mali credebatur. Ortus est longe saevior Catulus. Tumultus intercecidit Bruto et Aemilio Mamerco Coss. dein C. Curio exitum usque infantis tribuni dominatus est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in L. Quinctium vidistis: quanta denique nunc mihi turbae concitantur! quae profecto incassum agerentur, si, prius quam vos serviundi finem, illi dominationis facili erant praesertim cum his civilibus armis dicta alia, sed certatum utrimque de dominatione in vobis sit. Itaque cetera ex licentia, aut odio, aut avaritia in tempus arferre: permanfit una res modo, quae utrumque quacescit, et crepta in posterum; vis tribunicia, telum a maioribus libertati paratum. Quod ego vos moneo, quae soque, ut animadvertatis; neu nomina rerum ad igna-

viam mutantes, otium pro servitio adpelletis. Quo jam inchoavi, si vera et honesta flagitium superaverit, non est conditio: fuisset, si omnino quiessetis. Nunc animam advortite: et nisi viceritis, quoniam omnis injuria gravitate tutior est, artius habebunt. Quid censes igitur? aliquis vestrum subjecerit. Primum omnium, omittendum morem hunc quem agitis, impigrae linguae, animi ignavi, non ultra concionis locum memorae libertatis: dein (ne vos ad virilia illa vocem, quod tribunos plebi, modo patricium magistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia majores vestri paravere) cum vis omnis, Quirites, in vobis sit, uti, quae iussa nunc pro aliis toleratis, pro vobis agere, aut non agere certe possitis. Jovem aut alium quem deum consultorem expectatis: magna illa consulum imperia et patrum decreta, vos exsequendo rata efficitis, Quirites; utroque licentiam in vos auctum atque adjutum properatis. Neque ego vos ultum injurias hortor; magis ut requiem cupiatis: neque discordias, ut illi criminantur, sed earum finem volens, jure gentium, res recepto; et, si pertinaciter retinebunt, non arma, neque secessionem, tantummodo ne amplius sanguinem vestrum praebeatis, censeo. Gerant, habeantque suo modo imperia; quaerant triumphos: Mithridatem, Serpionem et reliquias exulum perfequantur cum imaginibus suis: absit periculum et labos, quibus nulla pars fructus est; nisi forte repentina ista frumentaria lege praemia vestra pensantur: qua tamen quinque modis li-

bertatem omnium aestumavere, qui profecto non amplius possunt alimentis carceris. Namque, ut illis exitu mors prohibetur, senescunt vires, sic neque absolvit cura familiari tam parva res; et ignavus quisque tenuissima spe frustrantur: quae tamen quamvis ampla, quoniam servitii pretium ostentaretur, cuius torpedinis erat decipi, et vestrarum rerum ultro injuria gratiam debere? namque, alio modo, neque valent in universos, neque conabuntur. Cavendus dolus est. Itaque simul comparant delinimenta, et differunt vos in adventum Cn. Pompeii; quem ipsum, ubi pertimuerunt sublatum in cervices suas, mox, dempto metu, lacerant. Neque eos pudet, vindices, uti se ferunt, libertatis, tot viros, sine uno aut remittere injuriam non audere, aut jus non posse defendere. Mihi quidem satis spectatum est, Pompeium, tantae gloriae adolescentem, malle principem volentibus vobis esse, quam illis dominationis socium; auctoremque in primis forte tribuniciae potestatis. Verum, Quirites, antea singuli cives in pluribus, non in uno cuncti praesidia habebatis: neque mortalium quisquam dare, aut eripere talia unus poterat. Itaque verborum satis dictum est. Neque enim ignorantia res claudit. Verum occupavit nescio quae vos torpedo, qua non gloria movemini, neque flagitio: cunctaque praesenti ignavia mutastis, abunde libertatem rati, quia tergis abstinetur, et huc ire licet, et illuc, —munera ditium dominorum. Atque haec eadem non sunt agrestibus; sed caeduntur inter potentium ini-

urias, donoque dantur in provincias magistratibus. Im pugnatur, et vincitur paucis: plebes, quodcumque accidit, pro victis est, et in dies magis erit; si quidem majore cura dominationem illi retinuerint, quam vos repeteritis libertatem.

Postquam egressus angustias. *Messus.*

Ad Cyzicum perrexit, firmatus animi. *Ex eodem.*

Ut sustinere corpora plerique nequeuntes, fessi, arma sua quisque stantes incumberent. *Idem et Servius.*

Ac statim fugitivi, contra praeceptum ducis, rapere ad stuprum virgines, matronasque. *Nonius.*

Quibus a Sertorio triplices insidiae per idoneos saltus positae erant: prima, quae fonte venientes exciperet. *Serv.*

Ingens ipse virium, atque animi. *Arusianus.*

Locum nullum, nisi in quo armati institissent. *Idem.*

At Oppius, postquam orans nihil proficiebat, timide veste tectum pugionem expedire conatus, a Cotta, Vulcique impeditur. *Nonius: Pugio est brevis gladius.*

Castrisque collatis, pugna tamen ingenio loci prohibebatur. *Idem.*

Sed Pompeius a prima adolescentia, sermone fautorum, similem fore se credens Alexandro regi, facta consultaque ejus quidem aemulus erat. *Nonius.*

Dubius consilii. *Arusianus.*

Post reditum eorum, quibus senatus belli Lepidani gratiam fecerat. *Idem.*

Quod ubi frustra tentatum est, secordius ire milite occoepere, non aptis armis, ut in principio, et laxior agmine. *Nonius.*

Atque eum Curio laudatum, accensumque praemiorum spe, quibuscum optavisset, ire jubet. *Idem.*

Eodem tempore Lentulus, duplici acie, locum editum multo sanguine suorum defendens, postquam ex sarcinis paludamenta adstare, et delectae cohortes intellegi coepere. *Idem.*

Si nihil ante adventum suum inter plebem et patres convenisset, coram se daturum operam. *Priscianus L. xiv.*

Fine inguinum ingrediuntur mare. *Arusianus.*

M. Antonius perundae pecuniae genitus, vacuusque curis, nisi instantibus. *Idem.*

Murōs successerant. *Idem.*

Saxaque ingentia, et axe vinctae trabes per pronum incitabantur, axibusque eminebant, in modum erici militaris, veruta bintum pedum. *Non. Servius.*

Octavium mitem, et captum pedibus. *Arusianus.*

Igitur discubuerit Sertorius inferior in medio, super eum L. Fabius Hispaniensis, senator ex proscriptis: in summo Antonius, et infra scriba Sertorii, Versius: alter scriba Maecenas in imo, medius inter Tarquitium et dominum Perpennam. *Nonius. Servius.*

Quarum unam epistolam forte cum servo nacti praedatores Valeriani, scorpione in castra misere. *Nonius.*

LIBER QUARTUS.

At Cn. Lentulus, patriciae gentis, collega ejus cui cognomentum Clodiano fuit, perincertum stolidior, an ravior, legem de pecunia, quam Sulla emtoribus bonorum remiserat, exigenda promulgavit. *Agellius L. xviii. cap. 4.*

Omnes, quibus aetas senectō corpore, animus militaris erat. *Priscianus L. ix. et x.*

Dein, lenita jam ira, postero die liberalibus verbis permulsi sunt. *Idem L. ix.*

Implicatae rates ministeria prohibebant. *Idem ibidem.*

Igitur legiones pridie in monte positas arcessivit. *Idem L. x.*

Anxius animi, atque incertus. *Arusianus.*

Magnam exorsus orationem. *Idem.*

Impotens, et nimius animi est. *Idem.*

Amisumque adfideri sine praeliis audiebat. *Priscianus L. viii. Obsideo et affideo activa sunt; faciunt enim affideor et obsideor.*

Qui quidem mos, uti tabes, in urbem conjectus. *Festus.*

Castella, custodias thesaurorum, in ditionem acciperentur. *Serv. Caris. L. 1.*

Reliqua cadavera salita. *Diomedes L. 1. cap. 4.*

EPISTOLA REGIS MITHRIDATIS SCRIPTA AD REGEM ARSACEN.

REX MITHRIDATES REGI ARSACI S. Omnes qui, secundis rebus suis, ad belli societatem orantur, consi-

derare debent, liceatne tum pacem agere: dein quæ queritur, fatiscne pium, tutum, gloriosum, an indecorum sit. Tibi si perpetua pace frui licet; nisi hostis opportuni, et sceleratissimi; egregia fama, si Romanis oppresseris, futura est; neque petere audeam societatem, et frustra mala mea cum tuis bonis misceri sperem. Atqui, ea quæ te morari posse videntur, ira et Tigranem recentis belli, et meæ res parum prosperæ, si vera existimare voles, maxime hortabuntur. Illi enim, obnoxius, qualem tu voles societatem, accipiet mihi fortuna, multis rebus ereptis, usum dedit bene suadendi: et, quod florentibus optabile est, ego non validissimus praebeo exemplum, quo rectius tua componas. Namque Romanis cum nationibus, populis, rebus cunctis, una et ea vetus causa bellandi est, cuius do profunda imperii, et divitiarum; qua primum cum rege Macedonum, Philippo, bellum sumfere. Dum Carthaginiensibus premebantur, amicitiam simulantes ei subvenientem Antiochum, concessione Asiae, per dolum avertere; ac mox, tracto Philippo, Antiochus omni cis Taurum agro, et decem millibus talentorum spoliatus est. Persen deinde, Philippi filium, post multa et varia certamina, apud Samothracas deos acceptum in fidem, callidi, et repertoires perfidiae, quia pacem vitam dederant, infomniis occidere. Eumenem, cuius amicitiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho, pacis mercedem; post Attalum, custodem agri capti, sumtibus et contumeliis ex rege miserrimum ser-

vorum effecere: simulatoque impio testamento, filium ejus, Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hostium more, per triumphum duxere. Asia ab ipsis obfessa est: postremo, totam Bithyniam, Nicomede mortuo, diripuerunt, cum filius Nufa, quam reginam adpellaverant, genitus haud dubie esset. Nam quid ego me appellem? quem disjunctum undique regnis et tetrarchiis ab imperio eorum, quia fama erat, divitem, neque servitutum esse, per Nicomedem bello laceffiverunt; sceleris eorum haud ignarum, et ea, quæ acciderunt, testatum antea Cretenfes, solos omnium liberos ea tempestate, et regem Ptolemaeum. Atque ego ultus injurias, Nicomedem Bithynia expuli: Asiamque spoliis regis Antiochi recepi, et Graeciae demisi grave servitium. Incepta mea postremus fervorum Archelaus, exercitu prodito, impedivit: illique, quos ignavia aut prava calliditas, uti meis laboribus tuti essent, armis abstulit, acerbissimas poenas solvunt; Ptolemaeus pretio [dies] bellum prolatans; Cretenfes impugnati semel jam, neque finem, nisi excidio, habituri. Equidem, cum mihi, ob ipsorum interna mala, dilata praelia magis, quam pacem datam intellegerem; abnuente Tigra-ne, qui mea dicta sero probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiiis, rursus tamen bellum coepi: Marcumque Cottam, Romanum ducem, apud Chalcedona terra fudi, mari exui classe pulcherrima. Apud Cyzicum magno cum exercitu in obsidio moranti frumentum defuit, nullo circum adnitente: simul hiems mari prohibebat.

Ita, sine vi hostium, regredi coactus in patrium regnum, naufragiis apud Parium, et Heracleam, militum optimos cum classibus amisi. Restituto deinde apud Cabira exercitu, et variis inter me atque Lucullum praeliis, inopia rursus ambros incescit. Illi suberat regnum Ariobarzanis, bello intactum: ego, vastis circum omnibus locis, in Armeniam concessi: secutique Romani non me, sed morem suum omnia regna subvertendi, quia multitudinem, artis locis, pugna prohibere, imprudentiam Tigranis pro victoria ostendant. Nunc quaecumque considera, nobis oppressis, utrum firmiorem te ad resistendum, an finem belli futurum putes? Scio, equidem tibi magnas opes virorum, armorum, et auri esse: et eare a nobis ad societatem, ab illis ad praedam peteris. Ceterum consilium est Tigranis, regno integro, meis militibus [belli prudentibus,] procul ab domo, parvo labore, per nostra corpora bellum conficere: quomodo neque vincere, neque vinci sine tuo periculo possumus. An ignoras, Romanos, postquam ad occidentem pergentibus finem Oceanus fecit, arma huc convertisse, neque quicquam a principio nisi raptum habere, domum, conjuges, agros, imperium? convenas olim, sine patria, sine parentibus, peste conditos orbis terrarum: quibus non humana ulla, neque divina obstant, quin socios, amicos, procul, juxta sitos, inopes potentisque trahant, excident; omniaque non serva, et maxime regna, hostilia decant. Namque pauci libertatem, pars magna iustos dominos volunt: nos suspecti sumus ac-

multi, et in tempore vindices adfuturi. Tu vero, cui Selucia, maxuma urbium, regnumque Persidis inclutis divitiis est, quid ab illis, nisi dolum in praesens, et postea bellum expectas? Romani arma in omnis habent, acerruma in eos quibus victis spolia maxuma sunt; audendo et fallendo, et bella ex bellis ferendo, magni facti. Per hunc morem exstinguunt omnia; aut occidunt; quod haud difficile est, si tu Mesopotamia, ros Armenia, circumgredimur exercitum sine frumento, sine auxiliis, fortuna, aut nostris vitiis adhuc incolumem. Teque illa fama sequetur, auxilio profectum magnis regibus, latrones gentium oppressisse. Quod uti facias, moneo, hortorque; neu malis perniciem nostram prolatare, quam societate victor fieri.

Curio Vulcanaliorum die ibidem moratus. *Nonius de mutata declinatione. Carif. L. 1.*

Scalas pares moenium altitudine. *Aruasianus.*

Diffidere inter se coepere, neque in medium consul-tare. *Idem.*

Multisque suspicionibus volentia plebi facturus videbatur. *Nonius: Volentia, quae plebs vellet.*

Suspectusque fuit, incertum vero an per neglegentiam, societatem praedarum cum latronibus composuisset. *Idem: componere, conjungere.*

Collegam minorem, et sui cultorem expectans. *Aruasian.*

Quam maxumis itineribus per regnum Ariobarzanis contendit, ad flumen Euphratem; qua in parte

Cappadocia ab Armenia disjungitur. Et, quamquam ad id naves codicariae occulto per hiemem fabricatae aderant. *Non. Codicariae naves, quae in flumine usui esse possunt.*

Qui praetergredebantur equites cataphracti, ferrea omni specie. *Idem.*

Cum interim, lumine etiam tum incerto, duae Gal-liae mulieres, conventum vitantes, ad menstrua solven-da montem ascendunt. *Idem.*

Pluteosque rescindit ac munitiones demolitur, loco-que summo potitur. *Idem: Demoliri est diruere.*

Exercitum dimisit, ut primum Alpes degressus est. *Arusianus.*

Tetrarchas, regesque territos animi firmavit. *Idem.*

Simul eos, et cunctos jam inclinatos laxitate loci, plures cohortes, atque omnes, ut in secunda re, pariter acre invadunt. *Nonius.*

Hi locorum perignari, et soliti nectere ex viminibus vasa agrestia, ibi tum, quod inopia scutorum fuerat, ad eam artem se quisque in formam Parmae equestris armabat. *Nonius: Parma est scutum breve.*

De pecore coria recens detracta, quasi glutino ado-lescebant. *Carisus L. 1. Servius.*

Avidior modo properandi factus. *Arusianus.*

Consilii aeger. *Idem.*

Reversi postero die, multa, quae properantes dese-ruerant in castris, nacti, cum se ibi cibo vinoque laeti invitarent. *Nonius: invitare est replere.*

Atque hiavit humus multa, vasta et profunda. *Idem: Hiare, aperire.*

Rursus jumenta nacti ad oppidum ire contendunt. *Nonius.*

Ubi se laniata navigia fundo emergunt. *Arusianus.*

Tum vero Bithyni propinquant jam annem Tar-tanium. *Idem.*

Eos qui hoc malum publicum clandestinis consiliis comparaverunt. *Nonius.*

In quis notissimus quisque, aut malo dependens ver-terebatur, aut immutato corpore, improbo patibulo cernens adfigebatur. *Idem: Patibulum est crux.*

Ad Siciliam vergens faucibus non amplius patet millibus v. et xxx. *Messus.*

Clausi lateribus pedem. *Idem.*

Naphtas. *Probus Catholicis.*

LIBER QUINTUS.

At Lucullus, audito Q. Marcium Regem pro con-sule per Lycaoniam cum tribus legionibus in Ciliciam tendere. *Priscianus L. viii.*

Legiones Valerianae comperto, lege Gabinia Bi-thyniam, et Pontum consuli datam, sese missos esse. *Idem ibidem.*

Regem averfabatur. *Arusianus.*

Ceteri negotia sequebantur familiaria legatorum, aut tribunorum; et pars sua commeatibus mercatis. *Nonius.*

Et uxori ejus frater erat. *Arusianus.*

Saepe celebritatem nominis intellego timentem
Priscianus L. xviii.

Video ingentia dona quaesitum ire properantem
Idem ibidem.

Nam si Pompeio quid humani evenisset. *Arusianus*
Quibus de causis Sullam in victoria dictatorem, equum
descendere, sibi uni adsurgere de sella, caput aperire
solutum. *Non. Arusianus. Serv.*

LIBER SEXTUS.

Ne inrumiendi po—— sublicibus cavata—— sententia
Festus.

Cujus duas insulas, propinquas inter se, et decem stadia
diū procul a Gadibus sitas, constabat suo pte ingenio
alimenta mortalibus gignere. *Nonius.*

Serum bellum in angustiis futurum. *Junius Philargius*
ad Georg. Virg.

Illi tertio mense pervenere in Pontum multo celerius
us spe Mithridatis. *Arusianus.*

Ergo senati decreto serviundumne sit. *Donatus. Aët.*
11. Sc. 2.

Pompeius oris improbi, animoque inverecundo. *Suetonius*
de claris Gram. cap. 14.

Simulans sibi alvum purgari. *Isidorus* L. xi. in voce
Alvus, ad L. 111. Aeneidos.

Fecit ut nunciis confestim lugubribus. *Caris.* L. 11.
Communem habitum transgressus. *Prisc.* L. xiv.

Inter arma civilia aequi boni famas petit. *Seneca*
Epist. cxiv.

Haud impigre, neque inultus occiditur. *Donatus ad*
Andr. Terentii Act. 1. Sc. 2.

Festinantibus in summa inopia patribus. *Idem ad*
Eunuch. Act. iv. Sc. 3.

Hostes oppressi, aut delapsi forent. *Isidorus* L. xviii.
Exercitum argento fecit. *Seneca Epist.* cxiv.

Togam paludamento mutavit. *Isidorus* L. xix. *Servius.*

Hiero, rex Syracusanorum, bellum fecit. *Seneca.*
Ibi triennio frustra trito. *Servius ad iv. Aeneid.*

ORATIO C. COTTAE, CONSULIS, AD POPULUM.

Quirites, multa mihi pericula domi, militiae, multa
adversa fuere; quorum alia toleravi, partim repuli de-
orum auxiliis, et virtute mea: in quibus omnibus, neque
animus negotio defuit; neque decretis labos. Mala, se-
cundaeque res, opes, non ingenium mihi mutabant. At
contra in his miseriis cuncta me cum fortuna deseruere.
Praeterea senectus, per se gravis, curam duplicat: cui
misero, aeta jam aetate, ne mortem quidem honestam
sperare licet. Nam, si parricida vestri sum, et bis geni-
tus hic deos Penatis meos, patriamque, et summum
imperium vilia habeo; quis mihi vivo cruciatus satis
est? aut quae poena mortuo? cum omnia memorata
apud inferos supplicia scelere meo vici. A prima ado-
lescencia in ore vestro privatus, et in magistratibus egi:

qui lingua, qui consilio meo, qui pecunia voluere, uti sunt: neque ego callidam facundiam, neque ingenium ad male faciendum exercui: avidissimus privatae gratiae, maxumas inimicitias pro republica suscepi: quæ victus cum illa simul, cum egens alienae opis, plura mala expectarem, vos, Quirites, rursus mihi patriam, deos Penatis, cum ingenti dignitate, dedistis. Pro quibus beneficiis vix satis gratus videar, si singulis animam, quam nequeo, concesserim. Nam vita et mors iura naturae sunt: uti sine dedecore cum civibus, fama et fortunis integer agas, id dono datur atque accipitur. Consules nos fecistis, Quirites, domi bellicae impeditissima republica. Namque imperatores Hispaniae stipendium, milites, arma, frumentum poscunt, et id res cogit; quoniam defectione fociorum, et Sertorii per montes fuga, neque manu certare possunt, neque utilia parare. Exercitus in Asia Ciliciaque ob nimias opes Mithridatis aluntur: Macedonia plena hostium est; nec minus Italiae maritima, et provinciarum: cum interim vestigalia parva, et bellis incerta, vix partem sumtuum sustinent: ita classe, quae commeatus tuebatur, minore quam antea navigamus. Haec si dolo aut secordia nostra contracta sunt, uti monet ira, supplicium sumite: sin communis fortuna asperior est, quare indigna vobis, nobisque, et republica incipitis? atque ego, cujus aetati mors propior est, non deprecor, si quid ea vobis incommodi demitur; neque mox ingenui corporis honestius, quam pro vestra salute, finem vitae

fecerim. Adsum eni C. Cotta consul, facio quod saepe majores asperis bellis fecere; voveo, dedoque me pro republica, quam deinde cui mandetis, circumspicite. Nam talem honorem bonus nemo volet, cum fortunae, et maris, et belli ab aliis acti, ratio reddenda, aut turpiter moriendum sit. Tantummodo in animis habetote, non me ob scelus, aut avaritiam caesum, sed volentem pro maximis beneficiis animam dono dedisse. Per vos, Quirites, et gloriam majorum, tolerate adversa, et consulite reipublicae. Multa cura summo imperio uest, multi ingentes labores: quos nequidquam abnuitis, et pacis opulentiam quaeritis, cum omnes provinciae, regna, maria, terraeque, aspera, aut scissa bellis sint.

Germani intestum renonibus corpus tegunt. *Isidorus.*

Unde pons in oppidum pertinens explicatur. *Aru-
sianus.*

Et ei voce magna vehementer gratulabantur. *Do-
natus.*

Et Marius victus duplicaverat bellum. *Servius.*

Atque eos a tergo incurrerunt. *Rufinianus.*

In hunc modum differuit. *Priscianus.*

Inde ortus sermo, percunctantibus utrimque, Satin' salve? quam grati ducibus suis? quantis familiaribus copiis augerentur? *Donatus.*

Fugam nostris fecere. *Seneca.*

Quae audita Panormitanos dedere Romanis fecere. *Idem.*

Quo cupidius in ore ducis sese quisque bonum, et
strenuum ostentantes. *Isidorus. Servius x.*

Ventis per cava terrae citatis, rupti aliquot montes
tumulique sedere. *Isidorus. Servius.*

Ubi multa nefande casu super ausi, atque passi. *Præ-
cians.*

Saguntium. *Carfius.*

Tota autem insula modica, et cultoribus inanis esse.
Martianus.

Immodicus animi. *Arysanus.*

Pugnam illam pro omine belli futuram. *Servius.*

Tantum antiquitatis, curaeque majoribus pro Italica
gente fuit. *Idem.*

Opprobrii gratia. *Agroetius.*

Maximis ducibus, fortibus strenuisque ministris.
Diomedes L. II.

Non repugnantibus modo, sed ne deditis quidem.
A. B. C. M. Donatus.

In silva Sila fuerunt. *Servius.*

In nuda injecta corpora. *Diomedes.*

Apollinis filia et Cyrenes. *Probus.*

Ne simplici quidem morte moriebantur. *Servius.*

Cum praedixero postum insulae. *Donatus.*

Cujus adversa voluntate, colloquio militibus per-
misso, corruptio facta paucorum, et exercitus Sullae
datus est. *Idem.*

A Gracco seditiones graves ortae. *Augustinus.*

M. Atilius Palicanus, humili loco, Picens, loquax
magis, quam facundus. *Quintilianus L. IV. cap. 2.*

Hieron. adv. Helvid. et Gell. L. IV. cap. 15.

Insolens vera accipiendi. *Donatus.*

Quae pecunia ad Hispaniense bellum Metello facta
erat. *Idem.*

Curubis. *Probus.*

Tharros. *Idem.*

Camisos. *Idem.*

Luces. *Sergius.*

Primum modo Japidiam ingressus. *Servius.*

Carbo turpi formidine Italian, atque exercitum de-
seruit. *Idem.*

Quae pacta in conventionem non praestitissent. *Do-
natus.*

Crebritate fluctuum, ut Aquilo solet. *Servius.*

Mithridates corpore ingenti perinde armatus. *Quin-
til. L. VIII. cap. 3.*

Tyrannumque, et Cinnam appellantes. *Visorinus.
Servius.*

Nomenque Danubium habet. *Acron.*

Cui nisi pariter obviam iretur. *Donatus.*

Septimium, neque animo, neque lingua satis com-
potem. *Idem.*

Vulgus amat fieri. *Quintilianus IX. cap. 3.*

Non poenitutum. *Quintilianus.*

Pompeius cum alacribus saltu, cum velocibus cursu,
cum validis recte certabat. Neque enim ille aliter po-

tuisset par esse Sertorio, nisi se et milites frequentibus exercitiis praeparavisset ad praelia. *Vegetius L. cap. 9. Ioh. Saresb.*

Cicero caninam facundiam, ut Appius inquit, exercuit. *Lactantius.*

Primus Graccorum Achilles. *Servius.*

Cupientissimus legis. *Diomedes.*

Magna gloria tribunus militum in Hispania, T. Didio imperante, magno usu bello Marisco, paratu militum, et armorum fuit. Multaque tum ductu ejus curata, primo per ignobilitatem, deinde per invidiam scriptorum celebrata sunt. Comminus faciem suam ostentabat, aliquot adversis cicatricibus, et effosso oculo. Quo ille dehonestamento corporis maxime laetabatur: neque illis anxius, quia reliqua gloriosus retinebat, *Gellius. 11. cap. 27.*

Curcetes, quia principes intellegendi divina fuerunt, vetustatem, vii cetera, in majus componentem, altores Jovis celebravisse. *Lactantius.*

Italiam conjunctam Siciliae constat fuisse: sed medium spatium aut per humilitatem obrutum est aquis, aut propter angustiam scissum: inde Rhegium nominatum. *Isidorus.*

Pompeius, divitiis Hispanis, tropaea in Pyrenaeis jugis constituit. *Servius.*

Atque edita undique, tribus tamen cum muris, et magnis turribus. *Donatus.*

Et in praeliis actu promptus. *Idem.*

Pactione amisso Publico legato. *Idem.*

Ipsum mare Ponticum dulcius quam cetera. *Servius. Macrobius. Priscianus.*

Equis paria operimenta erant: quae linea ferreis laminis in modum plumae adnexuerant. *Servius.*

Rebus supra votum fluentibus. *Idem.*

Aenum, et Maroneam, et viam militarem. *Idem.*

Impediebant jussa nautarum. *Idem.*

Nihil secordia claudebat. *Donatus.*

Ut tanta repente mutatio non sine deo videretur. *Idem.*

In ore gentibus agens, populo, civitati. *Idem.*

Pressi undique multitudine. *Idem.*

Hunc igitur redarguit Tarquinius. *Idem.*

Dein Campi Themyscirii: quos habuere Amazones, a Tanai flumine incertum quamobrem digressae. *Servius.*

Ubi cum tota concione ab exercitu cogit discedere, dicit se ejus opera non usurum; eumque ab armis dimittit. *Idem.*

Et Metello procul agente longa spes auxiliorum. *Idem.*

More equestris praelii sumtis tergis atque redditis, et egressi ad faciliores ictus loco cedebant. *Idem.*

Castra sine vulnere introitum. *Idem.*

Multos tamen ab adolescentia bonos insultavit. *Idem, et Donatus.*

Cosa. *Servius.*

Equis, atque armis insignibus. *Idem.*
 Fessus in Pamphyliam se receperat. *Idem.*
 Profectus quidam Ligus ad requisita naturae. *Quinct.*
 Apud latera certos collocaverat. *Servius.*
 Apertae portae, repleta arva cultoribus. *Idem.*
 Hispaniam sibi antiquam patriam esse. *Idem.*
 Lyciac, Pisidiaque agros despectantem. *Idem.*
 Sorte ductos fusti necat. *Idem.*
 Omnis Italia coacta in angustias scinditur in dua
 promontoria, Bruttium, et Salentinum. *Idem.*
 Italia plana ac mollis. *Idem.*
 Qua tempestate ex Ponto vis piscium erupit. *Idem,*
et Scholiastes Juvenalis.
 Introrsus prima Asiae Bithynia est, multis antea
 nominibus appellata. Ipsa enim est et major Phrygia.
Servius.
 Sed Mithridates extrema pueritia regnum ingressus,
 matre veneno interfecta. *Idem.*
 Exercitum vertere. *Idem.*
 Creta altior est, qua parte spectat Orientem. *Idem.*
 Se regibus devotent, et post eos vitam reluctant:
 adeo illis ingenta est sanctitas regii nominis. *Idem, et*
Philargyrius.
 Dum inferior omni via grassaretur. *Johannes Gram-*
mat.
 Narbone consilia Gallorum. *Pompeius in artem Do-*
nati.

Post defectionem sociorum et Latii. *Donatus, A-*
phb. m. 4.
 Ad Jovis mandem nostra. *Idem iv. 2.*
 Morbi graves ob inedia insolita vescentibus. *Idem.*
Hacyr. m. 2.
 Atque ea cogentes non coactos scelestos magis quam
 miseros distringi. *Idem ibid. iv. 1.*
 Graviori bello, quo prohibitori venerant focii, fri-
 gere. *Idem v. 1.*
 Nam quidem Pyrrho, Hannibali, aequor et terra.
Id. Phorm. i. 1.
 Nam Sullae dominationem audebat. *Idem ii. 3.*
 Neque est defensus dominationem Sullae. *Idem ibid.*
 Neu quis miles, neve pro milite. *Servius.*
 Ex insolentia avidus malefaciendi. *Idem.*
 Tergis vincebant. *Idem.*
 Charybdis, quae forte illata naufragia forbens, gur-
 giubus occultis nullia sexaginta Tauromenitana ad lit-
 tora trahit. *Idem.*
 Saguntini fide atque aerumnis incluti, per mortalium
 studium majores quam opibus, quippe quis etiam tum
 semiruta moenia, domus intactae, parietesque templo-
 rum ambusti manus Punicas ostentabant. *Hieron. in*
Habacuc. cap. 11.
 Apud Corduennos amomum et alii leves odores
 gignuntur. *Philarg. in iv. Georg. Virg.*
 Quem trans stagnum omnis usque ad flumen. *Idem.*
 Repente incautos agros invasit. *Idem.*

Belli sani sciens. *Acron.*

Namque omnium ferocissimi ad hoc tempus Achae
atque Tauri sunt, quod, quantum conjicio, locorum
egestate raptò vivere coacti. *Glossae Juvenalis.*

Atque ipse cultus rei. *Acron.*

Triplici fluctu. *Servius Fuldanus.*

Charybdi mare vorticosum. *Idem.*

Sed, ubi tempore anni mare classibus patefactum est
Idem.

Sane bonus ea tempestate contra pericula et ambi-
tionem. *Idem.*

Simul immanis hominum vis ex locis invasere pa-
tentes, cum et pacis modo effusas. *Idem.*

Genua patrum advolvuntur. *Idem.*

Perrexere in Hispaniam et Sardiniam. *Idem.*

Quae mapalia sunt circumjecta civitati suburbana
aedificia. *Idem.*

Et onere turrium incertis navibus. *Idem.*

Traditur fugam in longinqua Oceani agitavisse. *Idem.*

Ad mutandum modo in melius servitium. *Servius*
ad 1. Aeneidos.

Magna vis hominum convenerat, agris pulsa, aut ci-
vitate ejecta. *Idem ibid.*

Cum murum hostium successisset, poenas dederat.
Idem ad Eclogam quintam.

Quippe vasta Italia rapinis, fuga, caedibus. *Idem.*

Hi sunt qui secundum pocula, et alias res aureas,

diis sacrata instrumenta convivio mereantur. * *Idem*
ad viii. Aeneidos.

In secunda festinas cohortes composuerat. *Idem*
ad ix.

Jam repente visus saevire Taguns. *Idem ad x.*

Exuant armis equisque. *Idem.*

Solas festinare. *Idem.*

Lusitaniae gravem civitatem. *Idem.*

Ex parte cohortium praecipere instructa, et statio-
nes locatae pro castris. *Idem.*

Bellum quibus posset conditionibus desineret. *Idem.*

In quis longissimo aevo plura de bonis falsa in dete-
ctis composuit. *Idem.*

Cultu corporis ornata egregio. *Idem.*

At Sertorius vacuus hieme augere copias. *Acro in*
Horatium.

Sin vis obsistat, ferro quam sanie aequius perituros.
Servius.

Confedit in valle virgulta nemorosaque. *Idem.*

Paululum requietis militibus. *Idem.*

Qui nullo certo exilio vagabantur. *Idem.*

Nubes foedare lumen. *Idem.*

Sanctus alia. *Idem.*

Geronis. *Idem.*

Quae causa fuerat novandis rebus. *Idem.*

Radicem montis excessit. *Statii interpres.*

Ut res magis quam verba gererentur, liberos paren-
tesque in muris locaverant. *Idem.*

Incerta est fortitudo dum pendet. *Idem.*

In quibus plaustra sedes sunt. *Acro ad Horatium.*
Luxo pede. *Probus.*

Maurique, vanum genus, ut alia Africae, contendebant Antipodas ultra Aethiopiam cultu Perfarum iustos et egregios agere. *Priscianus.*

Et Perpennam forte cognoscit mulio redemptoris. *Acro in Horat.*

Omnium fluminum quae in maria, qua imperium Romanum est, fluunt, quam Graeci *ἡν ἡμῶν θάλασσαν* appellant, maximum esse Nilum consentitur: proxima magnitudine esse Histrum scripsit Sallustius. *Gell. L. x. cap. 7.*

Ex omnibus quae tractavimus, Aebutii Liberalis, potest videri nihil tam necessarium, aut magis, ut ait Sallustius, cum cura dicendum, quam quod in manibus est. *Seneca Benef. iv. 1.*

Turbinum motus vagus est, et disiectus, et uti Sallustius verbis utar, vorticosus; cometarum autem compositus, et certum iter carpens. *Idem. Nat. Qu. vii. 3.*

Sallustius, auctor certissimus, asserit Tigrim, et Euphratem uno fonte manare in Armenia, qui per diversa cunctes longius dividantur, spatio medio relicto multorum millium; quae tamen terra, quae ab ipsis ambitur, Mesopotamia dicitur. *Idem et Isidor. xiii. Vrb. Sequest. et Hieron. de loc. Heb.*

Pelorum, promontorium Siciliae respiciens aquilonem, juxta Sallustium dictum a gubernatore Hannibalis

Illic sepulto, qui fuerat occisus per ignorantiam regis, cum se ejus dolo crederet esse deceptum. *Servius et Isidorus.*

Aristaeus, uti Sallustius docet, post laniatum a canibus Aetæonem, filium, matris instinctu Thebas reliquit, et Ceam insulam tenuit, primo adhuc hominibus vacuum: postea, ea relicta, cum Daedalo in Sardiniam transivit, post delatus est Cumas. *Servius.*

Sallustius duces laudat, qui victoriam incruento exercitu deportarunt. *Idem.*

Cares insulani populi fuerunt, piraticam exercentes, famosi, victi a Minoe, uti Sallustius et Thucydides tradunt. *Idem.*

A Troja Capys Campaniam, Helenus Macedoniam, alii Sardiniam, secundum Sallustium, tenuerunt. *Idem.*

Dardania a Dardano, Jovis et Electrae filio, aut secundum Sallustium, a Mida, Dardanorum rege, qui Phrygiam tenuit. *Idem.*

Sallustius Scyllam saxum esse dicit, simile formae celebratae procul visentibus. *Idem.*

In Sicilia est Enceladus, Othus in Creta, secundum Sallustium. *Idem.*

Sallustius ait, Hispanorum morem fuisse, ut in bellis euntibus juvenibus parentum facta memorentur a matribus. *Idem.*

Orion, juxta Sallustium, oritur juxta solis aetivi pulsus. *Idem.*

In Flaminia est civitas quae Cale dicitur, et in Gallia hoc nomine, quem Sallustius a Perpenna captum commemorat. *Idem.*

Getae sunt Mysii, quos Sallustius a Lucullo dicit esse superatos. *Idem.*

Trojanorum tempore invadendarum terrarum causa fuerat navigatio, uti Sallustius meminit. *Idem.*

Curribus falcatis usos esse antiquos, Livius et Sallustius docent. *Idem.*

Vices significant pugnam, quia per vicissitudinem pugnabatur, ut inquit Sallustius. *Idem.*

Creta medio jacet insula ponto, id est, secundum Sallustium, procul a continenti. *Idem.*

Primo mense veris dicitur novum ver, secundo ver adustum, tertio praeceps: sicut etiam Sallustius dicit ubique, nova aestas, adusta, praeceps. *Idem.*

Sallustius in Historiis tradit, Sertorium victum voluisse fugere ad insulas fortunatas. *Acron.*

Insulas fortunatas Sallustius inclutas esse ait Homeri carminibus. *Servius.*

Proximum dicebant veteres, non solum adhaerens et adjunctum, verum etiam longe remotum, si tamen inter duo discreta nihil medium exstitisset. *Virg. Aen. L. v.*

*Proximus huic, longo sed proximus intervallo,
Insequitur Salus.*

Ita et Sallustius in Situ Ponti, de promontoriis Paphlagonum, et quod Κεῖς μίσητον appellavit, posuit. *Nonius.*

Interrogasti, si tenes, Maeotici

Situs quis esset aequoris. Sallustium

Noram id dedisse, dicta et ejus omnibus

Praejudicatae auctoritatis ducier,

Non abnucebam. Festus Avienus.

Portus ab Eoo fluctu curvetus in arcum. In arcus similitudinem. Sic de Ponto Sallustius, unde hic tulit colorem. Nam speciem efficit Scythici arcus. *Servius ad 111. Aeneidos.*

——— *Freta lata relucent.*

Lata autem ideo, quia se angustiae Pontici oris illic dilatant, uti dicit Sallustius. *Servius.*

Teia autem dicta est a Teio, Anacreontis, Poetae Lyrici, oppido, quod in Paphlagonia esse Sallustius indicat, cum de situ Pontico loquitur. *Comment. in Hor.*

Porro Sallustius, auctor certissimus, asserit, tam Tigris, quam Euphratis in Armenia fontes demonstrari. *Hieron. de locis Heb.*

Cum multi evaserint Trojanum periculum, uti Caecypus, qui Campaniam tenuit; ut Helenus, qui, ut alii, Sardiniam, secundum Sallustium. *Servius.*

Sallustianus Calpurnius. *Hieronymus ad Ruf.*

Calpurniani discipuli. *Idem ibidem.*

Tamen vulgata jam res est gentilium proprietatum. Comici Phrygas timidos illudunt. Sallustius vanos Mauros, et feroces Dalmatas pulsat. *Tertull. de anima.*

Sarcasmus Chleuasmo proxima est, et similis figura, qua adversariorum facta, cum exacerbatione admissi

laccessimus; ut apud Sallustium de Sullae crudelitate; ut in M. Mario, cum fracta prius crura per artus exspiraret. *Jul. Rufinianus de schematis lexeos.*

Mesopotameni homines effrenatae libidinis sunt, ut Sallustius meminit in utroque sexu. *Glossae in Juven.*

Antonius ille, trium Antoniorum corruptor, ille Sallustius, qui orae maritumae, qua Romanum esset imperium, contrarius piratis. Si omnes focios et maxime Graecos Asiaticos ac Siculos fortunis omnibus spoliaverunt. *Eaedem Glossae.*

Σαλλυστίου δὲ θαυμάσιον, ὅτι πρῶτον ὅλῃ τῇ μακρίᾳ κατέλυσεν, λέγοντος, εἰ μὴτε πρῶτον τῆς μετὰ Σουλῆτος νικησάντας Ἀντιόχον ἔλτο, μὴτε τῆς ἐν Ἀρχαίᾳ καὶ τῇ Χαερωνείᾳ Ἀρχαίου μακροχρόνιου, ἐγνωκέναι κατέλυσεν. *Id est*, Sallustium demiror, qui autumat, tum primum viros Romanis Camelos, quod neque olim illos qui duce Scipione Antiochum devicerunt, neque hos qui ad Orchomenum et Chaeroneam certaverunt cum Archelao, nosse putaverit Camelum. *Plutarchus.*

Σαλλυστίου μὲν ὅτι, χαλεπὸς διατίθηται τῆς στρατιωτικῆς πρὸς αὐτὸν, ἐνδὺς ἐν ἀρχῇ τῇ πολέμῳ, πρὸς Κυζίκιον, καὶ πάλιν πρὸς Ἀμισὸν δύο χειμῶνας ἔξω ἐν χαράκι διαγαγεῖν ἀναγκασθέντας. *Id est*: At Sallustius quidem fuisse milites jam inde a principio male ait in eum (Lucillum) animatos, quod ad Cyzicum, et iterum ad Amisum duas hiemes eos in castris continuisset. *Idem.*

EXPLICIT C. CRISPUS SALLUSTIUS.

INDEX

RERUM MAXIME MEMORABILIUM.

A.

ABORIGINUM natio p. 5-
Aethiopes 76.

Africae descriptio 73.

Ager Arretinus 26. Picens 20. Pistoriensis 49.

Albinus consul in Africa bellum renovat 90, 91.

Allobroges ab Umbreno ad conjurandum sollicitantur

29. a conjuratis jusjurandum signatum obtinent 31.

super ponte Mulvio deprehenduntur 32. iisdem ob

conjuratorem praemia decernuntur 36.

Ambitus damnati Autronius et Sulla 13.

Annius et Lucullus tribuni pleb. magistratum continuare nituntur 92.

Antiochus decem millibus talentorum a Romanis spoliatus 196.

Antonius consul 18. Catilinam persequitur 48.

Appius Claudius interrex 176.

Aquila in exercitu Catilinae 51.

Archelaus Mithridatis incepta impedivit 197.

Ariobarzani regnum 198.

T 2

- Ariftaeus Thebas reliquit 215.
 Ariltonicus, Attali filius, per triumphum ductus 197.
 Arfaci scribit Mithridates 195.
 Asia a Romanis obseffa 197.
 Aspar Numida praemiffus a Jugurtha Bocchi confilia
 fpeculatum 157—161.
 Athenienfium facta pro maximis a fcriptoribus cele-
 brantur 7.
 Adherbal Micipsae filius 61. victus a Jugurtha Ro-
 mam contendit, et in fenatu orationem habuit 67—
 71. Cirtae a Jugurtha obfidetur 77. ejus litterae
 ad fenatum 79. fe et oppidum Jugurthae dedit, et
 ab illo ex cruciatus necatur 81.
 Attalum miferimum fecere Romani 196.
 Aventinus mons bis a plebe per feceffionem occupatus 86.
 Aulus propractor 92. Suthule relicto 93. cum Ju-
 gurtha iniquis conditionibus foedus fecit 94, 95.
 Aurelia Orefilla, Catilinae conjux 11.
 Autronius confil designatus, at ambitus damnatus 13.

B.

- BAEBIUS trib. pl. a Jugurtha corrumpitur 89.
 Baleares funditores 155.
 Bellienus praetor 154.
 Bellum Cimbricum 51. Punicum fecundum 60. ma-
 ritimum atque Mithridaticum 28. fervile Capuae
 atque in Apulia 22. adverfum Gallos male com-
 miffum 161. cum Philippo, Macedonum rege 196.

- Bestia Calpurnius confil in Numidiam adverfus Jugur-
 tham miffus 82. fecreto cum illo agit 83, 84.
 Bithynia a Romanis direpta 197.
 Bocchus Maurorum rex 76. Jugurthae gener, cum so-
 cero adverfus Romanos belli societatem init 129.
 legatos a Metello accipit, at re infecta dimittit 130,
 131. cum Jugurtha Romanos aggreditur 147. Sul-
 lae refpondet, et Romam mittit legatos, qui a Gae-
 tulis latronibus fpoliati ad Sullam profugiant 153,
 154. delicti gratiam a Romanis obtinet 155. cum
 Sulla agit per internuncium 158. Jugurtham Ro-
 manis tradit 161.
 Bomilcar Maffivam per infidias ex Jugurthae mandato
 aggreffus obruncat 91. vadibus datis judicium fugit
 114. et a Jugurtha in Numidiam clam dimittitur
 91. cum Rutilio certat 105, 106. a Metello ad
 Jugurtham prodendum allicitur, quod efficere per fe
 fruftra conatus 113, 114. Nabdafam fibi adjungit
 et follicitat per litteras, quae a Nabdafae cliente ad
 Jugurtham deferuntur 121, &c. a Jugurtha cum
 aliis infidiarum focis interficitur 122.
 Bruti, dum ab Roma aberat, domus, propter Semprom-
 niam, conjurationis Catilinae non aliena 30.

C.

- CAESAR Catulum, quem in pontificatus petitione vi-
 cerat, et Pifonem, quem repetundarum accufaverat,

inimicos habuit; et tamen Ciceronem uterque neque precibus nec precio impellere quiverunt, ut inter conjuratos falso nominaretur 36. ei Statilius traditur custodiendus 34. ex senatu egredienti nonnulli equites gladio minitantur 36. ejus oratio et sententia de conjuratis 37. cum Catone comparatur 46. Calce, civitas in Flaminia et Gallia 216. Capitolium incensum 34. Capsa, oppidum, cujus conditor Hercules Libys 139. a Mario incensa 141. Capuae distribuuntur familiae gladiatoriae 22. Carthago, imperii Romani aemula 7. Carthaginienfes pleraeque Africae imperitabant 127. Cassius, praetor, ad Jugurtham mittitur 88. Catabathmos 73. Catilinae genus et mores 4. socii, et flagitia cum virgine Vestae 11. uxor Aurelia Orestilla *ib.* conjuratio prior, quod repetundarum reus consulatum petere prohiberetur 13. oratio ad conjuratos 15. Catilina arma per Italiam parat 18. mulieres, in quibus Sempronia, sibi adjungit 18, 19. Ciceroni infidias, urbi incendia molitur, sed frustra, 20. Plautia lege interrogatus, in senatum venit 23. Ciceroni maledicit; apud C. Flaminium in agro Arretino dies paucos commoratus, in Manliana castra proficiscitur 23—26. Massiliam in exilium ire se simulat, cum aliud per litteras ad Q. Catulum scripserit 25. imperii insignia assumit 26. Catilinae in-

cepta plebs probat 27. deinde, conjuratione patefacta, consilia execratur 34. exercitus quantus 48. servitia repudiat *ib.* verba facit ad milites 49. aciem instruit 51, 52. fortiter pugmans confoditur 53, &c.

Catonis oratio et sententia de conjuratis 42. a senatu comprobatur 46. natura et mores 46, 47.

Catulus Caesari infensus 36. a Catilina litteras accipit 25.

Coeparius ex urbe profugit 33.

Cethegus captus familiae atque libertorum opem implorat 36.

Character Catilinae 4. Q. Curii, 17, 18. Semproniae 19. plebis Romanae 27. Catonis et Caesaris 46, 47. Aemilii Scauri 72. Jugurthae et Adherbalis 76, 77. Calpurnii Bestiae 82, 83. C. Marii 116, 117. Metelli 97, 98 et 99. Sullae 146.

Cicero cum Antonio consul, homo novus 18. Fulviae et Curii opera Catilinae consilia et infidias detegit 21. Allobrogibus de conjuratis prodendis praecepta dat 30. conjuratos ad se accersitos in aedem Concordiae venire jubet, quo senatum convocat 33.

Cirta a Jugurtha obsidetur 78. et ei traditur 81.

Conjurati 12. humano sanguine jusjurandum sanciant 17. capii ad senatum ducuntur 33. in carcere necantur 48.

- Cornelius, eques, ad Ciceronem occidendum operam suam pollicetur 20, 21.
 Cottae consulis oratio ad populum 203.
 Crassus, cui Pompeius inuisus, conjurationis non ignarus fuit 13. a Tarquinio nominatur 35.
 Curius, e conjuratis unus, senatu aliquando probri gratia a censoribus motus, Fulviae, cum qua vetus ei stupri consuetudo; conjurationem aperit 17, 18.
 Cyrenensium et Carthaginiensium lis de suae regionis finibus 127.
 Cyrus in Asia coepit urbes atque nationes subigere 2.

D.

- DABAR, Massugrae filius, inter Bocchum et Sullam internuncius 157.
 Damasippus Sullae jussu jugulatus 40.
 Decretum S. P. Q. R. de Boccho 155.

E.

- ELPHANTI Numidarum quatuor capti, quadraginta interfecti 106.
 Eumenem Antiocho prodidere Romani 196.

F.

- FABIUS Sanga, Allobrogum patronus 30.
 Fulvia conjurationem ex Curio, quicum consueverat, cognitam patefacit 18.

- A. Fulvius, senatoris filius, ex itinere, quod ad Catilinam instituerat, retractus, jussu parentis interficitur 29.

G.

- GAETULORUM mores 74, 75. eos Jugurtha docet militaria facere 128.
 Galli gloria belli ante Romanos 46. adversus Gallos a Q. Caepione et M. Manlio male pugnatum 161.
 Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae nepos, cui potenti regis honores Metellus negaverat, a Mario ad ultionem de imperatore sumendam sollicitatur 117.
 Gladiatoriae familiae in municipia distribuuntur 22.
 C. Gracchus et M. Fulvius interfecti 72. Caius et Tiberius, plebeiae libertatis vindices, occisi 96, 97.
 Gracci facundia ante Romanos 46.
 Gulussa, Masinissae filius, morbo absumitur 60.

H.

- HANNIBAL Italiae opes maxime attrivit 60.
 Hercules in Hispania interit 74.
 Hiempsal Micipsae filius 61. despicit ignobilitatem Jugurthae, et Jugurthae hortatu a Numida quodam occiditur 65—67.

I.

- INTERREX Appius Claudius 176.
 Jugurtha, Mastanabalis filius, ex concubina ortus, a Micipsa cum ipsius liberis educatur; dein ad bellum

Numantium mittitur 61, 62, &c. ubi a Scipione magnifice donatus et laudatus est, et ad Micipsam cum litteris commendatitiis remissus 62, 63. a Micipsa moriente adoptatur, et cum ipsius filii testamento haeres instituitur 63. Micipsae decreta rescindi curat, Hiempsalem per insidias opprimit 65, 66. omnem Numidiam occupare parat, Adherbale fugato; ac Romam mittit legatos, cum largis muneribus, per quos se purgavit 66, 67, &c. meliorem Numidici regni portionem sortitur, Opimio, Romanae legationis principe, in suas partes adducto 72, 73. in Adherbalis regnum animum intendit; et agris ejus vastatis, ipsum fugere Cirtam compellit, Cirtamque obsidet 76, 77, &c. legatis Romanis semel atque iterum respondet 78. Cirta per deditionem potitus, Adherbalem, Numidasque omnes puberes ac negotiatores interficit 81. filium duosque familiares ad senatum legat, qui infectis rebus discesserunt 82. dein cum Bestia et Scauro secreta transigit 84. cum Cassio practore Romam venit 89. Bacbioque, tribuno plebis, pecunia corrupto, frustra a Memmio accusatur 90. necis, quam Bomilcar Massirae intulerat, reus, Italia jubetur decedere 91. bello in Africa renovato, Albinum consulem ludificat, Albinique Romam reversi fratrem, Aulum, praetorem, in spem passionis primo inducit, postea ejus castra de improviso circumvenit, 91, 92, &c. et exercitum sub jugum mittit 93, 94. ad Metellum.

legatos supplicatum mittit 100. cum eo varia fortuna variisque artibus, modo insidiis, modo aperto Marte certat 104 ad 114. deditionem facit, cujus mox poenitet, 114, 115. bellum renovat 118. Bocchum, focerum, in societatem adducit 129. cumque illo Marium aggressus 147. magna clade vincitur 149. altero deinde praelio, dolo quidem, sed minus feliciter usus, fugatur 160 ad 162. a Boccho tandem proditus, Sullae victus traditur, et ad Marium deducitur 161.

L.

LACEDAEMONII et Athenienses in Graecia coepere urbes atque nationes subigere 2.

Legati Romanorum, regnum Numidiae divisum decem missi 72, 73. Adherbalem et Jugurtham jubent arma ponere 78. Jugurthae pacem imperantes frustra discedunt 81. Bocchi ad senatum 155.

Lentulus ad conjurandum tum cives, tum alios sollicitat; per Umbrenum Allobroges tentat 29, 30. Volturnio dat litteras ad Catilinam 32. a Cicerone, quod praetor erat, manu in senatum ducitur; cumque liberti sui ac clientes eum eripere frustra conati essent, Lentulo Spintheri, aedili, in custodiam traditur 33, 34. in Tullianum carcerem demissus occiditur 47, 48.

Lepidi oratio contra Sullam 167.

Leptitani, focii Romano populo semper fideles, ad Metellum legatos praesidium adversus Hamilcarem quandam oratum mittunt 126.
Lex Porcia 39. Sempronia 82. Plautia 23.
Licinii tribun. pleb. oratio ad plebem 189.
Litterae Manlii ad Q. Marcium 24, 25. Catilinae ad Catulum *ib.* Lentuli ad Catilinam 32. Scipionis ad Micipsam 63. Adherbalis ad senatum 79. Pompeii ad senatum 186. Miththridatis ad Arsacem 195, &c.

M.

MAGISTRATUS minores vigiliis per urbem praecerant 22. magistratum insignia à Tuscis sumpta 41.
Manlius, conjuratorum unus, belli faciendi princeps 18. ad Q. Marcium Regem epistolam mittit 24.
Mamilii rogatio contra Jugurthae fautores 95.
Mastnabal, Masinissae filius, morbo absimitur 60, 61.
Manilius Mancinus trib. pleb. 123.
Manlius Torquatus bello Gallico filium contra imperium in hostes pugnantem necari iussit 45.
Manlius Marii legatus 137.
Manlius et Caepio male cum Gallis pugnarunt 161.
Marcus Rex Faefulas contra conjuratos missus 22. respondet Manlii conjurati legatis 25.
Marius Metelli legatus 101. Siccam frumentatum missus 110. dum Uticæ sacrificat, ab haruspice jubetur omnia prospera sperare 115. Arpini natus et educatus, militum tribunatum primo adeptus,

inde ad alios gradatim magistratus evectus; a Metello petundi gratia missionem rogat 115, 116. Metello dehortante accenditur, et adversus eum Gaudam concitat 117. a Metello dimissus 123. consulatum obtinet, et imperator adversus Jugurtham creatur *ib.* habet orationem ad populum 132. in Africam proficiscitur, et Uticam adveetus exercitum a Rutilio traditum accipit 138. Capfam incendit 141. castellumque haud longe a flumine Mulucha situm, Liguris cujusdam operâ, capit 142, &c. Bocchi et Jugurthae exercitum bis fundit 147, 148, &c. absens sit consul, Galliamque provinciam consequitur, et triumphat 161.
Masinissa, Numidarum rex, in amicitiam a Scipione receptus, Carthaginienfes vincit, et Syphacem capit 60.
Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos, regnum Numidiae affectat 90. Jugurthae jussu per insidias obtruncatur 91.
Memmius tribun. pleb. ad populum verba facit 85. suadet uti Jugurtha Romam per Cassium, praetorem, adduceretur interpositâ fide publicâ 88. adductum accusat 89.
Metellus Quint. Celer praetor in agrum Picenum mittitur 22. Q. Metellus Creticus in Apuliam mittitur *ib.* Metellus, cum Silano consul, Numidiam fortitur 97. legatos a Jugurtha ad se missos promissis ad Jugurtham sibi tradendum hortatur 99, 100.

Vagae praesidium imponit 101. cum Jugurthâ pugnat, 104, &c. Jugurthae dolis fatigatus Zamam oppugnare statuit 109. quod cum frustra esset, discedit 113. Bomilcarem pollicitationibus aggreditur, ut Jugurtham vivum aut necatum sibi tradat 113, 114. superbîâ inflatus 116. Marium a consulatu petendo dehortatur *ib.* ac tandem dimittit 123. Vagenses rebellantes ulciscitur 118. 120. Romae capitis arcessitur a plebe 123. Numidas fugat, Thalamque quo Jugurtha confugerat, maximo cum labore capit 126. Leptitanis praesidium orantibus cohortes Ligurum quatuor et Annium praefectum mittit 126. Mario consulatum et Numidiam datam fert impotentius 130. Boccho per legatos pacem suadet cum Romanis 130, 131. Marii conspectum fugit 132. Romae contra spem laetissimis animis excipitur *ib.*

Micipsa, Masinissae filius, et regni haeres, Jugurtham, cujus potestatem et crescentem in dies gloriam formidabat, ad bellum Numantinum mittit, eum periculis objectandi et opprimendi gratia 61, 62, &c. cum tamen, virtute ipsius permotus, adoptat, et haeredem cum suis filiis instituit; eique, paulo ante mortem, filiisque mandata dat suprema 63, 64.

Mithridatis epistola ad Arsacem 195.

Mulucha flumen Jugurthae Bocchique regnum disjunct 142. ad Mulucham castellum Marius capit 142 ad 145.

Murena ulterioris Galliae legatus 30.
Muthul, Numidiae flumen, 101, 102.

N.

NABDALSA a Bomilcare in consilium et Jugurthae perniciem vocatus, a cliente proditus 121.
Jugurtham tamen placat 122.
Numantia deleta 63.
Numidarum ingenium, et mores 100. 106. 121. 140.
66. 74. 75.

O.

OCTAVIUS Rufo quaestor 155.
Opimius, legationis Romanae princeps, a Jugurtha corripitur 72, 73.
Oratio Catilinae ad conjuratos 15. ad milites 49.
Caesaris et Catonis de conjuratis 37, &c. ad 46.
Micipsae ad filios et Jugurtham 64. Adherbalis ad senatum 67, &c. Memmii ad populum 85. Marii ad populum 132. Sullae ad Bocchum 152, &c.
Bocchi ad Sullam 153. Lepidi contra Sullam 167.
Philippi contra Lepidum 172. Licinii ad plebem 189. Cottae ad populum 203.

P.

PAULUS lege Plautia Catilinam interrogat 23.
Persae navibus in Africam transvecti 74.
Perses cum Romanis bellum gessit 37.
— Philippi filius, infomniis occisus 196.

Petreio legato exercitum permittit Antonius pedibus aeger 52.

Philæni fratres se suamque vitam reipub. condonant 128.

Philippi oratio contra Lepidum 172.

Phoenices Hipponem, Hadrumetum, Leptim, aliasque multas urbes in orâ Africae maritimâ condiderunt 75.

Piso Cn. adolescens factiosus, cum Catilina consilia communicat: in citeriorem Hispaniam quaestor missus, ibique ab equitibus Hispanis occisus 13, 14.

Piso C. in iudicio repetundarum oppugnatus, ideoque Caesari inensus 35, 36.

Pompeius M. Licinio Crasso invisus 13. ob potentiam formidabilis 14. cum Crasso consul tribunitiam potestatem restituit 28. ad bellum Mithridaticum et maritimum missus *ib.* scribit epistolam ad senatum 186.

Pompeius Rufus praetor Capuam missus 22.

Pomtinus praetor 32.

Punicum bellum secundum 60. Punica fides 158.

Q.

QUAESTITORES tres ex Mamiliâ rogatione rogantur 95.

Quaestor pro praetore 14.

R.

RHODIORUM civitas populo Romano, cujus opibus creverat, infida 37.

Romae origo, incrementum, fortitudo, 4, 5, &c. vitia 7. omnia venalia 8. Romanorum mores ante et post Carthaginem deletam 95, &c.

Rutillius, legatus Metelli 103.

S.

SALLUSTIUS adolescentulus studio ad remp. fertur, ubi multa adversa passus 3. res populi Romani gestas carptim perscribere statuit 4. magistratus adeptus 59. libros regis Hiempsalis Punicos per interpretem consulit 74.

Scaurus Hiempsalis mortem severe vindicandam censet 72. senatus princeps et consularis in Africam legatur 80. Calpurnii Bestiae, consulis, socius et administrator consiliorum 83. magnitudine pecuniae a bono in pravam abstractus, Jugurthae favet *ib.* &c. Quaestor creatus 95.

Scipio Africanus Masinissam in amicitiam recipit 60. in bello Numantino imperator omnes fere res asperas agit per Jugurtham, quem donatum et pro concione laudatum dimittit cum litteris ad Micipsam 62, 63.

Scampronius inter conjuratos 19.

Saenius, senator, litteras de Manlii conjuratione in senatu recitat 21, 22.

Septimius, Cameris, a Catilinâ in agrum Picenum mittitur 20.

- Sertorius Hispaniam citeriorem vastavit 187.
 Sextius quaestor in Vagam, Jugurthae oppidum, mittitur 83.
 Sicca, oppidum, omnium primum a Jugurthâ deficit 110.
 Silanus consul designatus sententiam de conjuratis primus rogatur 37.
 Sisenna optime et diligentissime omnium, qui res Sullae dixere, persecutus est, 145, 146.
 Sittius Nucerinus cum exercitu in Mauritania, consilii Catilinae particeps 17.
 Sibyllini libri 34.
 Sulla P. consul designatus, legibus ambitus interrogatus poenas dedit 13.
 Sullae L. dominatio 4. 8. profapia, educatio, mores 146. in Marii castra cum equitatu venit 146. ejus facundia; oratio ad Bocchum 152. Bocchi legatos liberaliter habet 154. Volucem, Bocchi filium, castris abire jubet 157. a Boccho occulte accersitur 159. cum eo de pace et prodendo Jugurtha agit 160. tyrannidis aliorumque facinorum a Lepido accusatur, 167, &c. Damasippum, et alios hujusmodi, qui malo reip. creverant, jugulari jubet 40.
 Suthul, Numidia oppidum, ubi regis thesauri erant, ab Aulo obsidetur, et spe pacationis relinquitur 92, 93.
 Syphacis capti regnum Masinissae dono dedit populus Rom. 60.
 Syrtis duae, inter quas Leptis et Philaenon arae 75-

T.

- TARQUINIUS ad Catilinam proficiscens, ex itinere retractus, dicit se de conjuratione indicaturum; Crassum nominat, et indicii falsi suspectus, Cicerone consulente, in vincula conjicitur 34, 35.
 Thala, Numidia oppidum, ubi Jugurthae thesauri 124. a Metello expugnatur 125.
 Thirmida oppidum, ubi Hiempsal occisus est 66.
 Tiberii Neronis sententia de conjuratis 37.
 Tullianum, locus in carcere, ubi de Lentulo supplicium sumtum est 47, 48.
 Turpilius Vagae praefectus, coorta seditione, unus ex omnibus Italicis profugit intactus 119. jussus a Metello causam dicere, condemnatur, et capite poenas solvit 120.

V.

- VAGA, forum rerum venalium totius Numidia maxime celebratum; quo praesidium imponit Metellus 101.
 Vagenfes seditionis rei puniuntur 118 ad 120.
 Valerius Flaccus et C. Pomtinus praetores in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendunt 32.
 Vargunteius, senator, cum Cornelio, equite Romano, Ciceronem domi imparatum de improvviso opprimere constituit 20, 21.
 Umbrenus Allobroges ad conjurandum hortatur 29.
 Volux, Bocchi filius 151. a Metello suspectus abire castris jubetur 157.

Volturcius, Crotoniensis, a Lentulo conjurato cum Allobrogum legatis et litteris ad Catilinam missus, in ponte Mulvio deprehenditur 32, 33. conjurationem patefacit 34, 35. eique ac Allobrogum legatis ob indicium a fenatu praemia decernuntur 36.

Z.

ZAMA, Numidiae arx 109. a Metello frustra oppugnatur 110, ad 114.

F I N I S.

